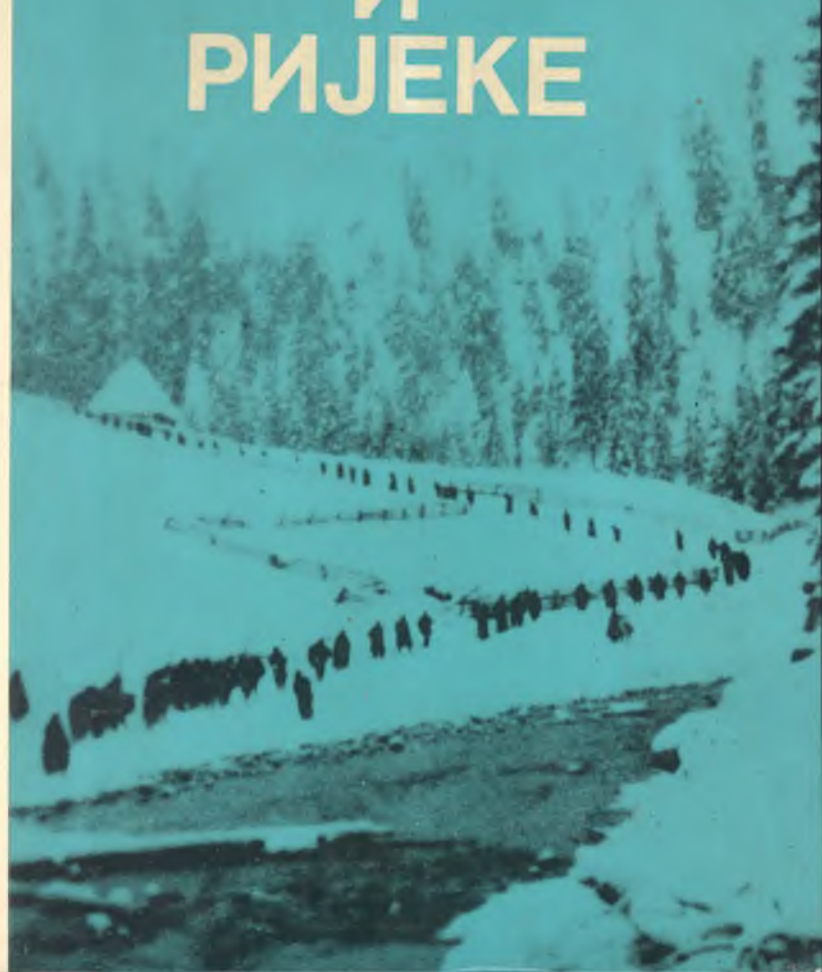

АДВАН ХОЗИЋ

КОРАЦИ И РИЈЕКЕ

ЗАПИСИ О РАТНИМ БРИГАДАМА

33

Одговорни уредник
МЕНСУР СЕФЕРОВИЋ

☆

Уредник
БЛАГОЈЕ СВОРЦАН

Књига је штампана у сарадњи са Фондом за прикупљање и објављивање мемоарске грађе и дјела о народноослободилачкој борби и револуцији Републичког одбора Савеза удружења бораца НОР Босне и Херцеговине

АДВАН ХОЗИЋ

КОРАЦИ И РИЈЕКЕ

ЧЕТВРТА КРАЈИШКА
НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКА УДАРНА
БРИГАДА

„НАРОДНА АРМИЈА“
Београд, 1972.

Бригада је одликована:
Орденом народног ослобођења
Орденом партизанске звијезде са златним вијенцем
Орденом братства и јединства са златним вијенцем

„... КРАЈИШКИ БОРЦИ ЗАУЗИМАЈУ
У РЕДОВИМА НАШЕ НАРОДНООСЛО-
БОДИЛАЧКЕ БОРБЕ ЈЕДНО ОД ПРВИХ
МЈЕСТА КАКО ПО СВОМ ЈУНАШТВУ,
ТАКО И ПО СВОЈОЈ ИЗДРЖЉИВОСТИ.
НАШЕ КРАЈИШКЕ БРИГАДЕ ИЗВРША-
ВАЈУ БЕЗ ПОГОВОРА И НАЈТЕЖЕ
ЗАДАТКЕ, ДОКАЗУЈУЋИ ТИМЕ ДА СУ
ПРАВА НАРОДНА ВОЈСКА...“

Т И Т О

ГОЛУБОВИ СА ТИЧЕВА

„Полетјело јато голубова са Тичева што је код Грахова; то не било јато голубова већ Четврта крајишка бригада“.

(Народна пјесма)

Двадесет другог августа 1942. из Петог крајишког пролетерског одреда је израсла Трећа крајишка бригада. У одреду су остали — Омладински батаљон и батаљони „Гаврило Принцип“ и „Старац Вујадин“, али је након неколико дана одреду припојен и батаљон „Будућност“ из гламачког краја, који је дотле припадао Трећем крајишком одреду.

Крајем августа сазнало се да ће и од тих снага одреда бити формирана још једна бригада. Одлуку о томе донио је врховни командант друг Тито 1. септембра 1942.

У то вријеме на сектору Петог крајишког одреда непријатељ је био најјачи на подручју Босанског Грахова, гдје је у самом граду било око 600 Италијана, а на околним утврђењима још око 300 војника. У околици Грахова налазило се и око 800 четника, које су Италијани издашно помагали.

Наредба о формирању Четврте крајишке бригаде стигла је у штаб Петог крајишког одреда 3. септембра 1942. Одмах су започете припреме да се бригада што прије организује. У штаб бригаде одре-

ђени су: за команданта Милутин Морача Мићо, за његовог замјеника Цвијо Орашчић, за политичког комесара Никола Котле, а за замјеника Милан Тринић Црни. У штаб одреда већ сутрадан је дошао и комесар Оперативног штаба за Босанску крајину Осман Карабеговић да се упозна с током припрема. Наглашено је да се бригада мора већ у почетку оспособити за брз покрет и акције.

Када се приступило формирању бригаде, у батаљону „Будућност“ било је 330 пушака, 3 тешка митраљеза и 8 пушкомитраљеза, а у батаљону „Старац Вујадин“, који је имао 4 чете, 340 пушака, 3 тешка митраљеза и 11 пушкомитраљеза. Но, управо неколико дана раније из тих батаљона је отишло стотину бораца с оружјем у Прву пролетерску бригаду.

Тито у штабу бригаде

Изненада, без најаве, 5. септембра поподне у штаб бригаде у Дрвару стигао је врховни командант, с мањом пратњом. Тито је ушао у штаб и, пошто га нико није познавао, један од чланова Врховног штаба га је представио команданту Милутину Морачи:

— Милутине, ово је друг Тито!

Морача је одмах рапортирао.

Тито је дошао из Гламоча. Мада је био мало уморан од пута, сјео је и почео разговор с члановима штаба. Интересовао се о току припрема за формирање бригаде: о штабовима, наоружању, кадровима и људству уопште. Када је о свему томе обавијештен, речено је да би било добро ако би Врховни штаб у нову бригаду упутио неколико политичких радника из других јединица да би се појачао тај кадар, јер је доста тог кадра отишло у

раније формиране јединице. Тито је одмах обећао помоћ. Касније се разговарало о перспективама борбе. Тито је причао о томе како су пролетерске бригаде успјешно извршиле задатке на путу до Крајине, а затим је говорио о потреби повезивања са снагама у Хрватској и Словенији. У том разговору су чланови штаба будуће бригаде први пут од почетка устанка непосредно од врховног команданта чули мноштво података о томе како расту услови за развој борбе у разним крајевима Југославије. Било је ријечи и о неким грешкама које су учињене у појединим крајевима, али Тито је ипак највише говорио о перспективама борбе. Био је то сусрет и разговор који је чланове штаба бригаде веома обрадовао.

Разни послови на формирању јединица бригаде трајали су до 10. септембра. У том времену требало је организовати интендантуру и санитет бригаде, распоредити борце по четима и одржати састанке са свим борцима да би се објаснио значај формирања бригаде. То је било посебно значајно зато што су се морали расформирати дотадашњи батаљони да би се формирали нови. Ишло се за тим да у сваком од три нова батаљона буде по једна чета из старих батаљона и да се чете уједначе по бројном стању и наоружању. Тако су и створена три батаљона са по три чете, које су имале по 80 пушака и по 3 пушкомитраљеза. У сваком батаљону формирана је и пионирска десетина с алатом, а у бригади и пионирски вод. Укупно је бригада имала 720 пушака и 27 пушкомитраљеза с 36.800 метака, а у њеној пратећој чети било је 6 тешких митраљеза. У комори је имала 31 брдски казан.

Бригада је добила и своју заставу. Преузео ју је борац Дујо Штрбац. Тиме је на Тичеву и означен постанак бригаде.

Већ 14. септембра, пошто су прикупљени потребни подаци, бригада је пошла на своју прву борбену акцију: напад на Луку, Обљај и Маринковце, гдје су се налазиле јаке четничке групе. У напад су пошла сва три батаљона. Марш је извршен ноћу и напад је почео у три сата ујутру. Први батаљон је лако и брзо растјерао четнике из Обљаја, а и Трећи је то исто учинио у Луки. У тој борби био је лакше рањен само један борац Милош Вукобрат. Други батаљон је имао нешто тежи задатак: нападао је на Маринковце и коту Обљајац. Но, и ту су четници брзо разбијени и растјерани. Био је то, за почетак, приличан успјех нове бригаде. Убијено је 5 четника, а међу њима и њихов командант Мита Миљевић, који је био иницијатор многих злодјела у дрварском крају. Такође је убијен и командир четничке чете у Маринковцима и један четнички официр из Врлике, а заробљен је четнички командир из Луке. Укупно је ухваћено 66 четника, али њих 45 одмах је пуштено, пошто им је објашњена народноослободилачка борба и пошто им је указано да је четништво пут издаје. Петнаест четника је упућено у Дрвар, а 6 је осуђено на смрт и стријељано.

Сваки почетак је тежак

Мада је том акцијом почела да исписује прве странице свог борбеног пута, бригада у том времену још није била сасвим стасала, није још имала све оне потребне особине које су се захтијевале од такве јединице. Један број старијих бораца, на примјер, који су раније били у иначе веома јаком и борбеном батаљону „Старац Вујадин“, није могао да се помири с тим да иде далеко из свог краја, од својих села. Хтјели су да буду близу својих кућа, јер су на то били већ навикли током протекле године дана од устанка.

Ни свијест неких млађих бораца није била на потребној висини, бар не у оној мјери како је то тражила новонастала ситуација.

Међутим, треба имати у виду ситуацију у којој је дигнут устанак и каснији развој јединица. Вођена је борба за сваког човјека. Било је и људи који су много значили, као што су били Никица и Јово Гашић, Алекса Ђукић, Војин Ненадић и други који су, радећи ван својих села, осјетили све тегобе и експлоатацију и који су знали да придобијају људе. Борци су, дакле, знали зашто се боре, али, у поређењу с неким другим старијим јединицама, требало је још много и да уче. Усљед тога, тек што је бригада почела да живи својим животом, тек што је кренула у прве акције, већ је почело бјежање бораца из чета. Они су се најчешће враћали кућама са жељом да се прикључе мјесним стражама и другим позадинским јединицама. Већ првих 8 дана из бригаде је тако побјегло више од 20 бораца, неки с оружјем, неки без оружја. Било је очито да је то посљедица и слабе дисциплине, а и недовољног политичког рада с борцима, од којих су многи били неписмени а и без довољног познавања основних задатака народноослободилачке борбе. Рат и све крупнији задаци који су стајали пред бригадом тражили су сигурне, чврсте и одлучне борце и зато је било нужно да се предузму све потребне мјере да се стане на пут тој појави. Појачан је политички рад. У Четврту бригаду стигли су из пролетерских јединица чланови Политодјела Живко Живковић и Саво Радојчић, а такође и Максим Секулић и Илија Велимировић, који су постављени за комесаре чета.

Када је ухваћен борац Ђурђе Јовичић, који је намјеравао побјећи из чете, кажњен је с два мјесеца присилног рада у позадини на прикупљању хране за војску.

И непријатељ, који је дотле углавном мировао, почео је у току септембра да показује већу активност, његова авијација је све чешће извиђала цесту Дрвар—Босанско Грахово, а и бомбардовала околна села, нарочито Тичево и Пећи.

Италијани су довели појачање у Грахово, а четници су око Грахова настојали мобилисати све мушкарце од 16 до 60 година старости. Четници су у ствари Италијанима служили као предстража, па су за ту услугу добијали и храну и муницију, чак и опрему. Запажена је и већа концентрација Италијана у Книну. Њихови авиони су у неколико махова просипали летке и позивали партизане на предају. Одредили су и рок: до 30. септембра. Све је то говорило о томе да се непријатељ припрема да крене у офанзиву на слободну територију.

Бригада је тада добила задатак да дјелује на тремећи Босне, Далмације и Лике. У њену близину стигла је и Прва пролетерска бригада, а затим и Прва далматинска. Образован је штаб оперативних трупа на сектору Босанско Грахово, којем је на челу био Коча Поповић. Под команду тог штаба дошла је, уз те двије бригаде, и Четврта крајишка.

Борба за свијест и дисциплину

У Четвртој бригади су непрекидно били у току напори да се утврђене слабости сведу на најмању мјеру. Одржавани су састанци штабова и команди чета, као и састанци комуниста и скојеваца, на којима се расправљало о недостацима. Најважније је било да се што прије, војном обуком и политичком наставом, изгради потребна дисциплина и борбеност, да се борци отресе својих старих навика, које су стекли док су боравили близу породица и родбине и да схвате да непријатеља не треба тући са-

мо близу властитог села, већ свугдје гдје се то може и да га је боље нападати тамо гдје он то мање очекује.

Једно од сасвим нових сазнања која су се јавила у бригади, за разлику од одреда, било је то да сваки борац, а најприје командири и комесари, мора стално да учи и да изграђује свој војнички и политички лик, да би могао да се бори како треба и да би могао да политички дјелује свугдје гдје се нађе. Борац у бригади више није био само чувар свога села, своје куће и своје породице, већ је одједном, са задацима који су долазили, израстао у борца за бољу будућност цијеле земље, постао један од оних који крче путеве тој будућности. Без увјерења у то он то не би могао бити.

Тридесетог септембра у Четвртој бригади формиран је и Четврти батаљон. У штаб тог батаљона постављени су: за команданта Војин Ненадић, за његовог замјеника Бошко Радуловић, за комесара Лазо Радошевић, а за замјеника комесара Максим Секулић. Тада је већ бригада имала 981 пушку, 7 тешких митраљеза, 31 пушкомитраљез, 87 пиштоља, 1 минобацач, преко 40.000 метака и 51 коња. У бригади је било 1012 бораца, а међу њима и 4 другарице.

Брига за уздизање војно-политичког кадра утицала је на то да је 2. октобра из бригаде упућена група командири на војно-политички курс при Оперативном штабу за Босанску крајину, који је трајао петнаестак дана. Отишли су и тај курс завршили командири чета Милан Салић и Перо Ерцег, замјеници командира Симо Мандић, Дане Раца и Драган Родић и водници Радивој Вишекруна, Миладин Јарић и Милан Радујко.

Већих борбених акција није било. Јединице бригаде су држале своје положаје према непријатељу и готово све вријеме проводиле у војно-поли-

тичком раду. Очекивало се, додуше, да ће с пролетерима и Далматинцима бити извршен напад на Босанско Грахово, али тада до тога није дошло.

За бригаду је посебно било значајно то што је у том прилично кратком времену учвршћена дисциплина, па је престало и самовољно удаљавање бораца. То је био веома значајан показатељ да је рад на развијању борбене свијести и јачању морално-политичког стања уопште дао добре резултате, да су се јединице средиле и очврсле и да су почетни недостаци ипак брзо савладани. Догађало се, истина, још да су се борци често јављали „на љекарску“ да би некако на „миран начин“ добили мало одмора и тркнули до својих кућа, али се и тој појави убрзо стало крај чим је референт саниитета бригаде престао давати „поштеде“ такве врсте које су дозвољавале удаљавања. Поготово је то ишчезло почетком октобра, када је бригада од Врховног штаба добила задатак да пође према Кључу да би појачала снаге на том сектору. Тада је бригада први пут од када је формирана напустила територију коју је држао Пети крајишки одред и отишла из „свог“ краја. Но, та промјена није имала никаквих лоших посљедица на расположење бораца. Ниједан борац није остао иза бригаде. Штавише и када је, након само неколико дана, било ријечи о томе да се бригада опет врати на сектор Грахова, на своје „матично“ подручје, штаб бригаде је инсистирао да се тамо не упућује, наглашавајући потребу да се та млада и неискусна јединица што прије и боље оспособи кроз борбе и покрете за сложеније задатке.

Кад су стигли близу Кључа, борци и Првог и Четвртог батаљона били су распјевани и задовољ-

ни. Очекивали су да ће скупа с борцима Прве пролетерске бригаде учествовати у нападу на Кључ. Кључ, међутим, није нападнут, јер је непријатељ побјегао без борбе.

ПРЕКАЉИВАЊЕ

„Напријед, ожежи!“ — викао је замјеник команданта бригаде Цвијо Орашчић борцима у јуришу на непријатеља код Врхпоља.

Било је то 8. октобра 1942. у доиста првој великој акцији бригаде у којој су учествовали Први и Четврти батаљон. Пред њима се налазило око 800 домобрана и домаћих усташа.

Почело је тако што су та два батаљона добила задатак да отјерају непријатеља из села Пећи и Камичак и да затим, заједно са Првим батаљоном Треће крајишке бригаде, притегну обруч око Врхпоља. Без много муке, готово само што су се појавили, батаљони су истјерали домобране и усташе из та два села. Непријатељ је побјегао у Врхпоље и тамо се угнијездио у већ готове ровове. И тек тамо је започела права борба. У неколико јуриша Први и Четврти батаљон су успјели да избаце домобране из неких ровова испред Врхпоља, али је непријатељ био тврд и упоран. Пружао је снажан отпор, иза добро ископаних заклона, не штедећи муницију.

Батаљони су стали. Неискуство је плаћено. Узалуд су биле вика и галама, узалуд позиви на предају и пријетње непријатељу, кад већина бораца још није знала да се вјешто, под ватром, пребацује и склања од непријатељских зрна, да се штити у борби и у приближавању непријатељевим заклонима. Међу четама је била слаба веза: кад

би једна хтјела напријед, друга за то није знала и није предузимала много да јој помогне. А кад се тако напада, онда нема успјеха.

*
* *
*

Храбри Цвијо Орашчић, један од најстаријих у бригади, (близу 40 година), онизак, црн, кочоперан, снажан и пун живота, окретан и оштроуман, готово никада није признавао неуспјехе. Његова је велика заслуга што је дизањем устанка у ливањском крају спријечен усташки покољ српског живља, који је већ био ухватио великог маха. Зато је у селима Ливањског поља Цвијо имао велики углед у народу, и његова се ријеч слушала. Од устаничких јединица које је он створио формиран је партизански батаљон „Старац Вујадин“ и Цвијо је био командант тог батаљона. Борци су му били храбри и одважни, и веома су дисциплиновано извршавали све што је Цвијо наређивао.

Четници су упорно настојали да цијели крај ставе под свој утицај, али то Цвијо није дозволио. Четничке издаје су му помогле да се јасније определијели, да се окрене против четника а уједно да и сам, са својим борцима, приступи партизанима. На такву његову оријентацију утицале су и партијска и скојевска организација које су јачале у ливањском крају, посебно међу борцима. Захваљујући управо том утицају, затим великој помоћи дрварских и граховских партизана, као и борбеном духу народа тог краја, до прољећа 1942. ликвидирана су сва четничка гнијезда у Ливањском пољу и цијели тај устанички крај је чврсто стајао уз партизана и народноослободилачку борбу.

Цвијо је као командант био доста нагао човјек. Често у борби није знао да смирено расуђује. У

рату су доиста храброст и смјелост велике и значајне врлине, али за старјешину то не могу бити и једине квалитете. Цвијо се у борбама више понашао као борац, а не као старјешина који одговара за људе. На то му је указивано, био је неколико пута и критикован, али је то на њега мало или никакo дјеловало. Остајао је тврд и љутио се због критике.

Он је у тој борби код Врхпоља видио да је непријатељ доста слаб и да би га један снажан јуриш брзо разбио, али понесен жаром борбе и својим темпераментом, није мислио пуно на организацију јуриша, већ је једино захтијевао да се напада, да борци јуришају. И сам је јурио да би био примјер. Но, пошто је свака борба једнака сваком другом прецизном раду па се може поредити чак са хируршком операцијом — јер тражи тачност, организованост, брзину, усклађеност у дјеловању свих учесника — и пошто само голо јунаштво не даје много, на Врхпољу се није могло даље. Увече, кад су наде на успјех пресахле, батаљони су се повукли.

Плијен је био мршав: 2 пушке, 750 метака и 3 бомбе. Ухваћен је један усташа и стријелан.

Губици су били већи. Поред неколико рањених погинули су борци Душан Иветић, Михајло Кесић и Душан Мајсторовић.

На Клокотовцу и Голубићу

Готово исту такву цијену платио је и Други батаљон два дана касније, 10. октобра, на Клокотовцу. Првом крајишком бригадом и Шестим крајишким одредом батаљон је ушао у борбу између Ситнице и Чађавице с групацијом од око 2000 Немаца из 714. дивизије, којима су помагали и Дре-

новићеви четници (четничка бригада „Петар Кочић“). То је био тежак сукоб, који је трајао од јутра па до касних посљеподневних сати. Батаљон се у тој борби није најбоље снашао: имао је и слаб распоред јединица и слабу унутрашњу везу. У ствари, цијела та акција била је недовољно припремљена, јер су недостајали потпунији подаци о снагама непријатеља.

Борци су се храбро понијели и смјело су се носили с надмоћнијим непријатељем. Када је, погођен зрном, пао Милан Тица поред свог пушкомитраљеза, потрчао је Манојло Јовић да спаси пушкомитраљез. Али и он је пао. Онда је појурио борац Лазо Лукајић да извуче пушкомитраљез, но и њега је погодило непријатељево зрно.

„Сад идем ја“ — рекао је борац Милан Марчета и поред три погинула друга дошао до пушкомитраљеза и изнио га.

Једна граната из топа погодила је и убила борца Мирка Буцала. Чак је и његову пушку разнела у парампарчад.

Заставу бригаде носио је тада Лазар Тица. Са заставом у руци ишао је и на јуриш. У једном тренутку, док се пребацивао с једног мјеста на друго, закачио га је метак и он је пао, застава му је испала из руке и остала ослоњена уз једну младу букву.

„Лазаре, држи заставу!“ — викнуо је борац Мићо Новаковић.

Рањени заставник се придигао, прихватио заставу и понио је, мада му је рана крварила. И у тој борби је рањено неколико бораца.

Тако је у те двије борбе готово цијела бригада, без Трећег батаљона, прошла кроз први тежи борбени окршај и имала своје прво борбено прекаљивање.

Одмах затим услиједило је и друго. Цијела бригада је преко Босанског Петровца пребачена на простор Рипач—Хргар, близу Бихаћа. Тамо је стигла 12. октобра.

У ноћи између 15. и 16. октобра Трећи батаљон је напао непријатељску посаду у селу Голубић, гдје је било око 150 усташа, домобрана и наоружаних цивила. У први мах напад је био успјешан. Заробљено је 6 домобрана и осам цивила. Заплијењено је 6 пушака и нешто муниције. Али и међу борцима је било рањених. Болничарке сестре Боса и Перса Балабан имале су доста посла. Док су превијале рањене борце, међу њих се довукао и један рањени усташа и замолио помоћ. Перса је и њега превила, само му је прије тога бацила усташку капу с главе. Кад је завршила превијање, позвала је једног борца и рекла му:

„Овај овдје је усташа. Ево му и капе. Ја сам обавила свој посао, превила сам му рану, а ти га сад води тамо гдје треба!“

Болничар Стево Тривунковић није имао среће. Док је ишао да изнесе рањеног друга, погодио га је куршум и он је пао.

На исти начин погинуо је и водник у Првој чети Драган Скакић. Видио је кад је пао борац Гојко Штрбац па је пошао да га изнесе.

Борци су успјели да разбију и униште неколико бункера у одбрани непријатеља. Запаљено је и 5—6 кућа из којих је непријатељ пружао отпор. Плануло је и више стогова сијена. Али, почетни успјех није дуго трајао. Посади Голубића је врло брзо стигло појачање из Бихаћа и батаљон је морао да се повуче и то уз осјетне губитке.

Погинули су: Миле Кљајић, Никола Крнета, Буро Пилиповић, Михајло Суљак и Божо Михаљица. Само је Кљајић извучен па је послије сахрањен скупа с Гојком Штрпцем, а извучена су и ти-

јела водника Скакића и болничара Тривунковића. Батаљон је имао и десеторицу рањених.

И Трећи батаљон је у својој првој већој борби имао сличан исход као и остала три батаљона. То је био данак неискуству, јер су борбени задаци били знатно тежи него раније у одреду.

Те исте ноћи Први батаљон је напао непријатеља у селу Добреници, али није ништа постигао.

Кад се последице све то размотрило, дошло се до оцјене да је било доста неумјешности, да су се борци слабо кретали и прикривали у борби, а ни одступање није било добро и уредно, усљед чега су и губици били већи.

Командант бригаде код врховног команданта

Пошто су Италијани на линији Дувно — Сињ — Грахово почели да нападају и предузели неку врсту офанзиве, из Четврте крајишке бригаде послати су Први и Други батаљон преко Босанског Петровца ка Босанском Грахову. Када су батаљони, 24. октобра, по хладној киши и снијегу који је почео да пада стигли на Оштрељ, командант бригаде Морача позван је у жељезнички вагон у којем се налазио друг Тито.

Врховни командант се по други пут у кратком времену интересовао за Четврту крајишку бригаду: за борце, за командни кадар, за дотадашње борбе и исход тих борби, а посебно је тражио мишљење команданта бригаде о томе колико је бригада показала способности за вођење борбе.

— Друже Тито, ми у штабу бригаде цијенимо да наша бригада брзо израста у добру јединицу и Врховни штаб на њу може рачунати — рекао је командант Морача.

Тито се занимао и за непријатељеве снаге у Босанском Грахову: колико тамо има Италијана, како су утврђени, постоје ли могућности прикривеног прилаза граду и изненадног напада.

— А шта мислиш, Морача, хоћемо ли заузети Грахово? — упитао је на крају, пошто је Морача одговорио на сва питања и упознао га са стањем у Грахову и могућностима за напад.

— У то тврдо вјерујем — одговорио је Морача.

Међутим, у ноћи 26. октобра, када су Прва и Друга пролетерска бригада нападе Босанско Грахово и када су два батаљона Четврте крајишке, помажући напад пролетера, те исте ноћи гонила четнике по селима око Грахова, та акција није успјела. Пролетери нису успјели разбити снажне утврде Италијана. Из њихових бункера стално је бљувала ватра, а онда им је стигла и помоћ из Книна преко Динаре.

Батаљони Четврте бригаде су у акцији на четнике имали доста успјеха. Без икаквих губитака разбили су четнике у селима Кесићи и Обљај. Убијено је 15 четника, а заплијењено је 40 пушака, 1 лаки и 1 тешки митраљез, око 3000 метака и др.

Једини губитак у два батаљона 26. октобра од бомбардовања италијанске авијације била је погибија омладинског руководиоца Другог батаљона Обрада Краља на Тичеву.

Пошто ни други напад пролетерских бригада на Грахово није успио, јер је непријатељ добио појачање из Книна, обадва батаљона Четврте крајишке бригаде упућена су 29. октобра на сектор Кључа, гдје су већ били пристигли и Трећи и Четврти батаљон. Да би се бригада нашла што брже на окупу, Први батаљон је из Дрвара до близу Кључа пребачен возом.

Првих десетак дана новембра протекли су у сређивању јединица и у прослави октобарске револуције.

Борци су имали доста оскудну одјећу и обућу, а приближавала се зима. Бригада није имала ни љекара. То су биле озбиљне тешкоће које је требало ријешити.

Једанаестог новембра је Четврта бригада, скупа са Првом и Седмом крајишком бригадом, ушла у састав новоформиране Пете крајишке НОУ дивизије.

Интендантова грешка

Тог дана је у штабу бригаде одржан жучан партијски састанак. На дневном реду нашао се случај интенданта бригаде Богдана Рунића, који је од неких другова из Треће крајиште бригаде у ослобођеном Бихаћу добио нешто платна (цица), које је намјеравао да однесе кући жени и дједи, али је то откривено.

Рунић је био вриједан и честит човјек и добар интендант па су и комунисти у штабу бригаде тај случај примили врло тешко, али кад су разматрали како ће тај тежак и за партизане несвакидашњи па и неопростиви гријех казнити, сви су готово били за најстрожу казну.

Једини је командант Милутин Морача био другачијег мишљења.

— Другови — рекао је — ви немате дјеце. А Богдан има двоје. Морамо схватити ту његову ситуацију. Начинио је грешку која није достојна члана Партије и треба да ту грешку испашта. Треба га искључити. Али, он није непријатељ да бисмо га стријељали. Својим досадашњим радом и борбом заслужио је толико да му морамо пружити могућност да буде и даље борац.

Те командантове ријечи су снажно дјеловале на комунисте. Један за другим, сви чланови ћелије су се сагласили с тим приједлогом. Рунић је искључен из Партије и послат у једну чету да буде обичан борац. Држањем у борби, односом према друговима, дисциплином и радом он је за кратко вријеме поново заслужио да буде примљен у Партију, а касније је дошао и на старјешинску дужност.

Казна Рунића тих дана била је само једна од мјера, јер су и неки други дошли под удар критике због свог слабог рада. У штабу Првог батаљона смијењени су замјеник команданта и замјеник комесара и на њихова мјеста постављени Симо Трикић и Илија Велимировић. Критикован је и рад неколицине командира чета.

Начелник штаба бригаде Васо Јовановић отишао је на дужност начелника штаба Прве пролетерске дивизије. Он је у бригади био само мјесец дана.

Код Бунарева и Врхпоља

То сређивање јединица и мировање на борбеним положајима око Кључа трајало је све до 19. новембра, када су Први и Други батаљон рано ујутро напали четнике у селу Бунарови и послеје краће борбе успјели да их разбију и отјерају. Четници су имали 6 мртвих. У тој борби тешко је рањен замјеник команданта Првог батаљона Симо Трикић, а три дана касније умро је у Кључу. У ствари, то је била акција у склопу операције за ослобођење Ситнице и Чађавице, гдје је непријатељ имао јаке положаје. Батаљони Четврте бригаде су имали задатак да спријече интервенцију непријатеља од Бањалуке. На Ситницу и Чађавицу напала је Прва пролетерска дивизија.

Тек што су четници били отјерани, око 13,30 сати, од Ситнице ка Бунаревима наишао је један гртач снијега с домобранском посадом и један камион, у којем је био 1 њемачки официр са својим војницима. Дочекао их је Први батаљон и брзо савладао. Убијен је њемачки официр и 3 војника, а заробљен један њемачки наредник и 9 војника. Убијено је и 5 домобрана, а 9 их је заробљено. Њихово оружје је покупљено. Заплијењена су и једна запрежна кола с 4 коња, а такође и 2 сандука мина за минобацач. То је био брз и вриједан успјех.

Нешто касније наишла је колона њемачких и домобранских камиона, натоварених грађом за бункере, храном, одећом и муницијом. Било је укупно 16 возила. Испред села Бунареви возила су се зауставила, а Нијемци и домобрани се развили у стријелце и пошли да извиде пут. Наишли су на Прву чету Првог батаљона, која их је ватром изблиза натјерала у бијег. Убијено је 6 Нијемаца и 6 домобрана, а 3 домобрана су заробљена. Борци су се одмах сјатили око незаштићених камиона и почели да истоварају све што је било на њима. Два камиона су била захваћена пламеном у току борбе. Било би лакше да је међу борцима било бар неколико оних који би знали руковати камионима, али се ниједан није могао наћи. Зато је послат курир у Ситницу да затражи помоћ од Прве пролетерске дивизије. Порука је била кратка: „Шаљите шофере!“ Али, док је још курир ишао с поруком, наишли су тенкови из Бањалуке и Нијемцима је успјело да одрбе 6 камиона, док су остали запаљени. Све је то било готово до пада мрака. Послије те борбе чету и њеног командира Никицу Мандића похвалио је штаб бригаде.

Плијен је ипак био добар: 3 пушкомитраљеза, 45 пушака, више хиљада метака и разне опреме.

У Првом и Другом батаљону су 2 борца погинула и 15 их је рањено.

И Трећи батаљон је имао крупан успјех. Он је 18. новембра ушао у село Врхпоље, које је непријатељ био напустио, али су већ наредног дана усташе покушале да поново уђу у село. Батаљон их је одбио. Но, 20-ог су усташе и домобрани опет пошли у напад. Поранили су и напали прије зоре. Имали су 3 минобацача и брдски топ и осули ватру на развучене снаге батаљона, који је управо те исте ноћи очекивао напад четника с леђа. Непријатељ је, међутим, остварио врло мало. Успио је само да натјера Прву чету да се повуче ка селу Камичак. Али, док је још та борба трајала, од Ситнице је наишла једна сатнија (чета) домобрана, који су у ствари бјежали ка Врхпољу, јер су пролетери продрли у Ситницу. Чим су се ти домобрани појавили, Трећа чета им је брзо спремила засједу и такво изненађење да су се они, последије врло кратке пуцњаве, готово сви предали (65 домобрана и 2 официра). У ствари, побјегла су само 3 Нијемца и 3 домобрана, но ни они нису стигли далеко, јер су их сељаци у селу Соколово похватили. У краткој пуцњави погинула су 3 домобрана, а један официр је рањен. Плијен је био бољи него икад раније: 65 пушача, 2 аутомата, 1 пушкомитраљез, 30 бомби, 4 пиштоља, 3500 метака итд. Укупно у тим борбама код Врхпоља непријатељ је имао 15 мртвих и 20 рањених. У батаљону су погинули замјеник командира Прве чете Ненад Галић, 1 борац и 1 болничарка, а било је 9 рањених, међу којима и комесар чете Милош Марчета.

Те двије борбе — код Бунарева и Врхпоља — показале су да је бригада стасала за веће подвиге. Тај велики испит положен је 20. октобра 1942, мјесеца и по дана по формирању бригаде. Било је завршено вријеме прекаљивања.

ТУГЕ И РАДОСТИ

Успјех у борбама код Бунарева и Врхпоља веома је снажно дјеловао на морал бораца. Чинило им се да им више нико није раван. У те двије борбе је заплијењено: 140 пушака, 3 пушкомитраљеза, 2 аутомата, 4 пиштоља, 12.000 метака, 59 ручних бомби, 30 мина за минобацач; 130 шињела, 140 пари ципела, 162 војничке чакшире, 150 блуза, 639 гаћа, 12 пари чизама, 65 ћебади, 116 фишеклија и тако даље. Заплијењен је и један исправан луксузни аутомобил.

Плијена је вјероватно било и више, јер се послије показало да су неки борци и на своју руку узимали ствари од заробљених војника и официра. То је, разумије се, чим се за то сазнало, оштро осуђено, јер је било правило да се све заплијењене ствари пријављују.

Пошто је плијен раздијељен, а дијелом и евакуисан, батаљони си упућени на положаје ка Санском Мосту.

Изненађени батаљон

Све до 27. новембра бригада је углавном мировала. На положајима се није ништа значајно догађало, али је зато то вријеме обилно коришћено за организован рад у јединицама. Извршене су и неке измјене у штабовима. За замјеника команданта Првог батаљона постављен је Ђуро Ђурић, а у Другом батаљону Обрад Кесић. Сређена је и интендантура бригаде. Вршене су припреме за формирање пионирског вода у бригади. У селима су борци одржавали приредбе за народ, које су се редовно претварале у истинска народна весеља.

Можда је то мировање помало успавало борце и умањило будност, јер је 27. новембра ујутро, користећи се маглом, непријатељ успио да изненади Четврти батаљон на његовом положају на линији Ђедовача — Брајић таван. Непријатељ, углавном домобрани, последије 4 сата борбе морао је да се повуче и то с осјетним губицима: око 20 мртвих и више рањених. Али успио је ипак да унесе извјесну збрку у батаљон. Четама је требало времена док су се прибале и средиле за борбу и то тек кад су се измакле на нове положаје. Онда су брзо преокренуле ситуацију у своју корист.

У тој изненадној борби из Четвртог батаљона су погинули један борац, два водника и замјеник команданта батаљона Бошко Радуловић, способан старјешина, омиљен друг и храбар борац.

Од 7. децембра почеле су припреме бригаде за напад на непријатељско упориште у Санском Мосту. Било је одређено да три батаљона нападну упоришта у селима Чапље и Кијево, а Други батаљон да учествује у директном нападу на Сански Мост, с Првом крајишском бригадом. То је била прва заједничка операција двију крајишких дивизија — Четврте и Пете — и уједно до тада највећа операција НОВЈ у Босанској Крајини.

Курири су се разлетјели по батаљонима. Били су то млади и способни борци, који су, како су говорили, и „по њуху“ могли да нађу сваку чету, сваку патролу, све што је требало. Међу њима је најозбиљнији био Крсто Вашић, а највргаоластији црномањсти Миле Принцип. Најмлађи је био петнаестогодишњи Симица Краљ.

У Санском Мосту је био један комплетан домобрански пук, једна њемачка чета, а било је још и усташа и жандара. Упориште је било добро утврђено.

Четврта бригада пошла је на задатак из села Козице 10. децембра у 13 сати. Било је лоше вријеме и тај покрет је испао дужи него што се предвиђало, тако да су борци морали трчати да би стигли на вријеме. Напад је био одређен за ту ноћ у 23 сата, а бригада је стигла сутрадан у три часа ујутру. Тако није било ни тренутка времена за одмор, већ се из покрета, из трка, пошло у борбу.

Најлакше је било Четвртом батаљону, јер је без борбе ушао у Кијево. Ухваћена су три домобрана.

Смрт Сима Бајића и Јола Марића

Први батаљон је зачас очистио неколико бункера у селу Чапље и већ се чинило да је све готово кад је непријатељ, који је напустио Кијево, пристигао и појачао посаду у Чапљу. Распламсала се борба. Командант батаљона Симо Бајић Брко, један од најстаријих у бригади и по борачком стажу и по годинама, почео је да виче домобранима: „Предајте се, немојте цаба да гинете!“

Симо је био радник из Дрвара, а родом из села Ресановци. Имао је породицу. Још прије рата постао је члан Партије. У школу није ишао, али се описменио док је радио у фабрици. У устанку је одмах постао командир чете у Ресановцима. Читаво село се дигло у борбу и касније је, кроз цијели рат, било чисто партизанско, без иједног колебљивца или издајника. У току године дана Симо Бајић је израстао у способног старјешину и са граховским батаљоном „Гаврило Принцип“, као замјеник команданта, дошао је у Четврту бригаду. Био је веома храбар човјек, снажне грађе, бистар, једноставан, а веома племенит и увјерен у људску честитост. У тој својој широкој људској племенитости он је према свим домобранима поступао широко-

грудно и увијек је у борби покушавао да с њима разговара и да их наговори да не гину узалуд. Говорио је: „То су наши, то су људи који су до јуче с нама живјели, има много добрих људи. Они су натјерани да буду домобрани“. Али, рат је без милости.

У мраку, испред бункера у селу Чапље, Симо је још позивао домобране да одбаце оружје, а они су и даље пуцали.

Одједном, док је Симо био у пола ријечи, један метак га је погодио у уста и он је пао.

Погибија вољеног команданта тешко је дјеловала на борце. У жељи да се што прије освете за ту смрт, појурили су на добро утврђене бункере и то је донијело нове губитке. Пало је још 6 бораца, а 17 их је рањено. Ту је погинуо и Бошко Вукобрат, који је својом храброшћу у борби био увијек примјер осталим борцима. Он је, као и Симо Бајић, био родом из Косановаца. Био је у Првом крајишком пролетерском батаљону и с њим прошао цијели његов борбени пут. Онда је у батаљону настала потиштеност. Више није било изгледа да се ту нешто може учинити и зато је дато наређење да се батаљон повуче.

И Трећи батаљон је нападао Чапље и то с бока, али је у напад ушао знатно касније од Првог батаљона. Тако је наишао на већ добро организован отпор непријатеља. Посада из упоришта је чак извршила испад из својих бункера и у јуришу успјела да одсијече једну чету батаљона па се та чета затим морала сама пробити, без везе с осталим снагама батаљона.

То све је утицало да батаљон није могао да изврши свој задатак, па се морао повући. И губици су били доста велики: погинуло је 6 бораца, а 6 је рањено. На борце је посебно тешко дјеловало то што је већ у почетку борбе погинуо замјеник

команданта батаљона Јоле Марић. Био је то окретан и способан старјешина, права „другарчина“, дрварски радник, комуниста и јуначина. Красила га је и изузетна мушка љепота и стас. Знало се да су многе дјевојке у Дрвару и по селима око Грахова и Дрвара биле заљубљене у њега. И он је погинуо готово на исти начин као и Симо Бајић: позивао је домобране на предају, а они су одговорили ватром и покосили га.

Неуспјех у нападу на Чапље био је резултат претјеране самоувјерености бораца да ће тај задатак глатко извршити. Наиме, прије напада неки добијени подаци говорили су да је тамошња посада прилично уздрмана, деморалисана, да су домобрани незадовољни, да се међусобно свађају и да им није стало до борбе. Непријатељ је, дакле, потцијењен. Међу борцима се проширило увјерење да ће се домобрани на први пуцањ предати. А није било тако. Домобрани — а с њима су биле и домаће усташе, пружили су жесток отпор, били су добро организовани и утврђени, имали су доста муниције и остварили су снажну ватру. То је изненадило и збунило борце па је све пошло низбрдо.

Непријатељ се, додуше, већ сутрадан повукао из Чапља и побјегао у Сански Мост, а Трећи и Четврти батаљон су одмах ушли у Чапље и тамо нашли два минобацача и један противтенковски топ без затварача.

У току борбе за Чапље Први батаљон је заробио 13 домобрана, а Трећи исто толико: 12 домобрана и једног официра.

Уличне борбе у Санском Мосту

Најтежу борбу имао је Други батаљон, јер је први пут нападао директно један град. За велики број бораца то је било нешто сасвим ново, али их

то није плашило, већ напротив: с нестрпљењем су ишчекивали тај напад и просто су горјели из жеље да се искажу.

Други батаљон је у Сански Мост упао с двије чете — Првом и Другом — које су биле распоређене у батаљоне Прве крајишке бригаде.

„Ожежи, родило ти жито!“ — викали су Крајишници у јуришу.

Готово у једном налету Прва чета је доспјела до жандармеријске касарне и заузела је. Чинило се да ће све ићи лакше него што се очекивало, али послије првог успјеха настао је застој, јер се непријатељ прибрао и организовао. Даље од касарне чета није могла.

И Друга чета је на свом правцу имала успјеха. Једна група бораца на челу с Лазаром Тицом и „Чаругом“ Малешевићем доспјела је до мјесне болнице. Уплашени пуцњавом, болничко особље и неколико болесника умакли су и болница је била празна.

— Шта да радимо? — упитао је Чаруга и предложио: — Да запалимо?

— Палимо — сложио се Тица.

Непријатељ је већ прилазио и митраљеским рафалима шарао по зидовима болнице. Требало се повлачити. Набрзину је у двије собе упаљена ватра и празна болничка зграда је планула. Непријатељ је био сасвим близу. На прагу болнице је пао Пане Малешевић Чаруга. Погинуо је.

Код болнице, приликом одступања, тешко је рањен и Гојко Бајић, а нешто касније и Ђуро Шешун (који је након неколико дана умро од те ране). Експлозија једне mine контузовала је Јована Кнежевића Чипу. Лакше је рањен Миладин Будиша.

И Прва и Друга чета, скупа с јединицама Прве крајишке бригаде, морале су се повлачити, јер је непријатељ успио да их нападне с леђа. Наиме,

посада из упоришта у Сасини пожурила је у помоћ гарнизону у Санском Мосту и тако се наша за леђима јединицама које су већ биле упале у град. Тек што је тај напад одбијен, непријатељ је успио да уз помоћ авијације и тенкова продре од Приједора преко положаја једног батаљона Друге крајишке бригаде. У том продору учествовало је 5 њемачких и 6 домобранских чета. Стога је било доста тешкоћа да се јединице на вријеме извуку, готово што су се и непријатељске снаге у граду средиле и почеле да врше противнападе и да потискују чете које су биле продрле у насеље.

Укупно је у Другом батаљону највише приликом повлачења, погинуло 13, а рањено 11 бораца, док су 4 нестала. Изгубљена су и 2 пушкомитраљеца. Но, батаљон је у граду заплијенио 1 топ, 1 минобацач, 1 пушкомитраљез и приличну количину муниције.

Губици у акцији на Сански Мост — 27 погинулих, 34 рањена и 4 нестала — били су доиста велики, били су посљедица вишеструких узрока: закашњења у нападу, самоувјерености бораца, слабог рада нижег командног кадра и већ пословишне одбојности Крајишника према заклонима. Доста је бораца пало или рањено само зато што нису имали стрпљења да леже у заклонима или да се каљају пужући по блатној земљи. Но, упркос губицима, и у борбама на Чапљу и у Санском Мосту, борци Четврте бригаде показали су да су много научили; ишли су смјелије него раније, били су сигурнији него икада прије, дјеловали су снажније и убојитије.

Јуриш на Сасину и сукоб код Топића брда

Ту своју сигурност и убојитост бригада је показала већ 13. децембра у нападу на непријатељево упориште у Сасину. Нападала су три батаљона.

Борци су с великим задовољством пошли у ту акцију, јер су жељели да се обрачунају с онима који су им, приликом напада на Сански Мост, ударили с леђа. Зато, кад је почео напад, чете су се као олуја стуштиле на Сасину. Домобрани су пружи слаби отпор. Погинула су четворица, а остали су се у паници разбјежали. Плијен је био: 56 мина за бацач, 3 сандука пушчане муниције, 3 пушке, 2 нагазне мине итд. Но, нађен је и други плијен: брашно, месо, маст, рижа, војничка одјећа и обућа.

Тај плијен је добро дошао интендатима и посебно кухарима.

— Благо мени, мајко моја, кад сте научили да заробљавате и гебиру — говорио је весело кухар Петар, звани Пеција, сучући своје велике бркове. Пецију су борци, махом младићи, гледали као старца, иако је имао само 40 година. Али, он је већ био отац четворо дјеце. Био је омиљен не само као кухар, као веселак који је свакоме говорио „мајко моја“, већ и као мајстор за све. Он је поправљао и сатове и вадио зубе. У торби је носио зубарска клијешта и, кад је који борац дошао к њему да га спашава од зубобоље, Пеција је вадио та клијешта и поваљивао борца на леђа, клекнуо му на прса и чупао зуб као од шале.

Послије борбе на Сасини расположење бораца било је примјетно порасло. Шале су врцале у свакој прилици.

То расположење је још више порасло у Трећем батаљону кад је 17. децембра Друга чета, с Трећим батаљоном Прве крајишке бригаде, код Топића брда дочекала око 300 Нијемаца. Дочекани добро сасређеном ватром, изненада, Нијемци су се нашли у изузетно тешкој ситуацији, тако да им није могла помоћи ни њихова позната војничка увјежбаност и спретност, која доиста није била за

потцјењивање. Послије три сата борбе морали су се повући, јер су имали велике губитке: 80 мртвих и рањених и 6 заробљених. Изгубили су и много оружја. Друга чета је из те борбе изишла богатија за 2 пушкомитраљеза и 1 аутомат. Имала је само 5 рањених бораца.

И сутрадан су Нијемци покушали исто па су опет одбијени.

— То им је тако кад наиђу на Трећи батаљон — весело је говорио командант Трећег Вид Бодрожу Вицука, алудирајући на то да је и батаљон Прве крајишке бригаде носио назив Трећи.

— Па, друже команданте, и у народним причама је сваки трећи син најбољи — рекао је замјеник комесара чете Перо Вулић.

На крају године

Који је батаљон у Четвртој крајишкој тада био најбољи то још нико није рекао. Тада је сваки од четири батаљона имао своје квалитете, али и своје слабости. Но, у бригаду се, међу борце, већ унио такмичарски дух. У том времену у цијелој Крајини развило се такмичење омладине, које је најприје почело битком за жетву, а затим се проширило на готово све области живота, на све што је могло бити допринос борби и побједи над непријатељем. То се, доласком већег броја омладинаца у бригаду, брзо пренијело и у чете и батаљоне. У сваком новом борбеном задатку борци су гледали ново признање за своју јединицу. Свака чета имала је своје јунаке којима се поносила. Такви су, на примјер, били Милош Тањага, затим Митар и Лазар Тица, Вицука Бодрожу, Илија Баришић Илибаша, па Душан Ђубић Ђубо, Милан Салић, Ранко Крчмар, Анте Рукавина, Милош Убовић, Бранко Ча-

кармиш, Јово Рељић Црни, Милан Лукач и још двадесетак бораца. Наћи се у борби уз бок тих јунака, за борце, поготово млађе, била је велика част. То је оно што је доприносило јачању чета, развијању љубави за своју јединицу па и такмичењу у храбрости и снажљивости у борби. То је снажило цијелу бригаду.

Крај 1942. године бригада је дочекала без сукоба с непријатељем. У непуна четири мјесеца свог постојања и своје активности, упркос свим тешкоћама, неискуству и разним слабостима које прате сваког у првим корацима, бригада је постигла веома много. Непријатељу су нанесени велики губици и у људству и у материјалу. Према подацима који су тада прикупљени — али који се нису тада могли провјеравати, па је могућно да су и преувеличавани — бригада је у том времену убила 1329 непријатељевих војника (Нијемаца, Италијана, усташа, домобрана, четника) а 744 заробила. Од непријатеља је одузето: 961 пушка, 44 пушкомитраљеза, 10 минобацача, 1 топ, 6 аутомата, око 100.000 метака итд., а уништено је 17 камиона, као и разна друга опрема.

У том раздобљу бригада је имала 67 погинулих и 97 рањених бораца и старјешина, међу којима су била 24 члана и 18 кандидата Партије.

Ти губици се наводе у извјештају Обласног комитета КПЈ за Босанску крајину од 31. XII 1942, док се у билансу који је прављен у штабу бригаде на основу података из јединица, за историјат бригаде у јуну 1945. наводи да је од формирања до 31. децембра 1942. бригада имала 125 погинулих и 171 рањеног борца и старјешину.

У том кратком времену бригада се веома брзо средила и уврстила у ред снажних јединица. Томе је допринијела и партијска организација, која тада није била бројна и која се доста споро повећавала,

али је окупљала најбоље и најсвјесније борце, који су имали јак утицај на свијест и дисциплину. На редовним састанцима су оштро осуђиване све грешке и пропусти појединаца, па је критика и самокритика узимала све више мјеста, доприносила јачању одговорности и, напосе, организованом политичком раду. Често су одржавани и теоријски састанци. Борци су прорађивали говор врховног команданта приликом предаје заставе Првој пролетерској бригади и говор на засједању Авноја у Бихаћу. На разним застанцима, на конференцијама и приредбама по селима борци су веома агилно разобличавали издајничко дјеловање четника. У јединицама су припремани програми за приредбе, скечеви, хорске пјесме и рецитације, а у свакој чети је, на сваком застанку бригаде, радио течај за неписмене. У том раду предњачили су скојевци. У бригади их је тада било 350.

С тим резултатима бригада је укорачила у 1943. годину.

ВЕЛИКИ ИСПИТ

Нова 1943. година била је окићена снијегом.

Није било борби. Батаљони су мировали.

Из штаба бригаде је почетком јануара отишао комесар Никола Котле, а на његово мјесто је дошао Светозар Качар Качо. Био је непосредан с људима, пун разумевања, увијек са широким осмјехом на лицу. Прије рата радио је на Унској прузи.

Тих дана је за начелника штаба дошао Месуд Хотић, а из бригаде је отишао замјеник команданта Цвијо Орашчић. Морао је на операцију. (Касније је, у четвртој офанзиви, отишао у Другу проле-

терску дивизију и јула 1943. у источној Босни погинуо као замјеник команданта дивизије.

Између 5. и 11. јануара батаљони су „прочешљавали“ неколико села око Бронзаног Мајдана и по Мањачи. То је била акција против четника. Други батаљон је имао највише успјеха, јер је успио да ухвати 26 четника са 26 пушака и 1 пушкoмитраљезом. Показало се, међутим, да су то све домаћи сељаци, које су четници обрлатили својом пропагандом и наоружали, све одреда прости и неписмени људи и крајњи сиромаси. Пуштени су, пошто су разоружани. То је требало да им покаже да су били заведени на погрешан пут. Штавише, у тим селима борци су наишли и на доста младића који су са симпатијама дочекали долазак партизана. Петорица младића су се одмах добровољно пријавила у Други батаљон.

То гањање четника по Мањачи продужило се све до краја јануара. И четници су нападали и покушавали да изненаде борце. Тако је њих око 140 у селу Стричићи напало Други батаљон. Глатко су одбијени.

Трећи батаљон је био оријентисан према Јајцу. Тамо је један вод успио да изненади и зароби групу четника, у којој су били један четнички командант батаљона, 2 командира чете и 1 водник. Те четнике батаљон је упутио у штаб Трећег крајишког одреда.

Акције на четнике биле су тешке. Зима — добро стегла, борци са слабом обућом, а требало је много кретања и напора да би се стигло до четничких упоришта. Што је најгоре, те акције су често биле јалове, јер се од четника није имало богзна шта заплијенити, а они су знали да нађуше потјеру и на вријеме су измицали. Мањача је и иначе с ријетким насељима, с мало воде, готово бес-

путна. Зато акције против четника нису ни мало веселиле борце.

„Бог те малов’о“, — говорио је Ђуро Ђулум — „већ сам оголио и обосио гонећи брадату банду и зажелио сам се поштене борбе, каквих Шваба или домобрана, свеједно, да се некако намирим за ову муку!“

Кад се то гањање с четницима по Мањачи попело борцима, како су говорили, на врх главе, од једном је као из ведра неба, дошла новост: Нијемци су започели своју велику (четврту) офанзиву на слободну територију. Из Санског Моста преко Врхпоља према Босанском Петровцу кренуо је њемачки 749. пук 717. дивизије, с једним артиљеријским дивизионом и дијеловима једног тенковског батаљона. Пратила их је и авијација. Из Четврте бригаде одмах је упућен Трећи батаљон да појача снаге Пете дивизије код Бравска. Убрзо је за њим пошао и Други батаљон, а онда и остала два батаљона.

Борба за превој Пауновац

Први судар с Нијемцима имао је Трећи батаљон код села Војићи. Непријатељева пјешадија је 28. јануара журила да заузме висове изнад Војића, али је Трећи батаљон успио да је одбаци. Нијемци су тог дана продрли у село Рамићи и одмах се тамо укопали. Зато је штаб дивизије одлучио да се још исте ноћи изврши напад на ту њемачку групу у Рамићима. Требало је да у томе учествује цијела Прва крајишка бригада, а с њом један батаљон Седме бригаде и Трећи батаљон Четврте бригаде. Но, пошто је Прва бригада закаснила, напад су извршили само та два батаљона. Трећи батаљон се одлично држао. Чак је једна група бораца, међу којима је био и Милош Вукобрат, успјела да

се пробије до два њемачка топа, са којих су Нијемци скинули затвараче. Но, Нијемци су упорно бранили те топове и на крају су их задржали, благодаречи највише томе што је напад јењао и што су се батаљони морали повлачити, јер је напад био недовољно обезбијеђен пошто у њему нису учествовале све предвиђене јединице. Тада је погинуо замјеник командира Друге чете Трећег батаљона Ђуро Пећанац и рањено 10 бораца овог батаљона.

Три дана касније Нијемци су уз помоћ 7 тенкова успјели да продру у Војиће и да се докопају висова, на којима су се одмах утврдили. Појава тенкова, као и у борби код Бунарева, прилично је збунила борце. Нису били вични борби с тенковима, чинили су им се неранљиви и неуништиви, као челичне немани које пужу цестом. Додуше, пушкотраљезац Славко Рађеновић је покушао да нешто учини, али је већ послвије другог рафала одустао, кад је видио да тенкови гурају даље, као да и не хају за његову паљбу, а још је и један тенк, са стране, почео да гађа топом његов положај.

— Ма, да ми је да једног мазнем, не бих жалио кад бих одмах погинуо! — Једио се Славко.

— Не брини се, доћи ће они нама једном на зицер — тјешлио га је Јован Гашић.

Развиле су се тешке и дуготрајне борбе. Нијемци су по сваку цијену настојали да преко превоја Пауновца избију ка Босанском Петровцу. Спајање 717. дивизије и 7. СС дивизије, која је ишла од Бихаћа ка Босанском Петровцу, увелико би отежало покрет главнини Врховног штаба, која се повлачила ка Дрвару и даље. Зато је, у тој ситуацији, превој Пауновац имао велики значај и за Нијемце и за снаге НОВЈ.

Пауновац су заједнички браниле Прва и Четврта крајишка бригада, обадвије једнако упорне и одлучне да не дају непријатељу да прође. Поло-

жаји бригада били су на ивици шуме, изнад цесте. У шуми, у дубоком снијегу, борци су и дањивали и ноћивали. У дубини шуме изграђено је неколико великих барака, у којима је даноноћно горела ватра у пећима начињеним од металне буради, али та ватра није много загријавала. Уз то, сваке ноћи су вршене акције на Нијемце по селима, ако ни зашто друго — барем ради узнемиравања. Те акције су исцрпљивале борце, јер је требало у току ноћи и отићи, и напасти и вратити се на Пауновац, али су и користиле, јер су збуњивале Нијемце и отежавале њихове планове.

На положају, у рововима, у дубоком снијегу, борци су нетремице пазили да се ниједан Нијемац, који би се појавио на цести, више никад не врати међу своје. Једном је начелник штаба бригаде Месуд Хотић дошао у Други батаљон и, тек што се поздравио с командантом батаљона Радом Зорићем, угледао је двојицу Нијемаца како се примичу ивицом цесте. Раде је одмах узео пушку и првим метком „скинуо“ Нијемца. Оног другог оборио је кратак рафал пушкомитраљеза из Прве чете.

Почетком фебруара нагло је отоплило па је почела дуготрајна ледена киша, која је расквасила снијег и готово онемогућила свако кретање. Борци су на сваком кораку на ногама подизали велике грудве блата, а истрошена обућа се распадала. Па ипак — мада су се доиста ту први пут нашли у таквој ситуацији, која је захтијевала крајње напоре и пуну напрегнутост сваког појединца, и мада је све то било тешко издржати — ту зиму, оскудицу, несаницу, сталне борбе, борци су се држали веома одлучно: Нијемци нису успијевали да прођу. Сви су борци добро знали зашто стоје на том положају. Знали су да је непријатељ предузео велику офанзиву на слободну територију и да настоји да у клијешта ухвати главнину снага НОВ да

би их затим могао да уништи. А борци су знали и то да држећи положаје на Цигељу и Пауновцу, чувају и Босански Петровац и велики број рањеника и избјеглица које се извлаче кроз тај град ка безбједнијим рејонима.

Ујутро 6. фебруара Нијемци су напали Други батаљон код Војића. Журнули су готово одмах чим је свануло, тако да су доспјели да се докопају виса изнад шумарске куће. Но, командант батаљона Раде Зорић је брзо организовао противнапад и, на челу батаљона, јуришем вратио изгубљени вис. У неколико махова борци су се хватали укоштац с Нијемцима и обрачунавали се с њима ножевима и кундацима пушака. Илија Баришић Илибаша је у трку бацио ручну бомбу на четири Нијемца. Они су пали прије него што је бомба до њих стигла, али експлозије није било. Илибаша није оклијевао. Претрчао је двадесетак метара до Нијемаца и на њих осуо ватру из пиштоља. Прискочили су још неки борци и дотукли Нијемце.

И командир Треће чете Милан Салић је био стално пред својим борцима. У батаљону се после доста причало и о јунаштву Илије Вашалића, који је у одлучном часу јуришао с четом у непријатељев бок и одлучио исход борбе. Вашалић је тада рањен.

У тој борби из батаљона су погинули Нико Папак и Перо Руњевић, кога је зрно погодило у око, и рањено 17 бораца. Од Нијемаца је том приликом отет 1 мали бацач, 2 „шарца“, 1500 метака, 1 пиштољ, 10 мина за бацач и 1 мала радио-станица. Нијемци су имали више погинулих и рањених, али су успјели да их извуку приликом повлачења, тако да су на мјесту борбе остала само петорица убијених.

Нови борци

Борба за превој Пауновац окончана је на тај начин што су Нијемци успјели да пробију фронт код Бихаћа и да отуда продру до Босанског Петровца. Један њихов моторизовани одред стигао је из Петровца на Бравско, а тиме и за леђа Петој дивизији. Тада су положаји на Пауновцу напуштени и непријатељ се 8. фебруара спојио са снагама које су ишле из Санског Моста.

Тих дана је Четврта крајишка бригада осјетно увећана. Непријатељска офанзива је, умјесто пораза партизанских јединица, донијела то да су многи омладинци који су до тада радили у позадини, пожурили у бригаде и сврстали се у ред бораца. У редове Четврте бригаде приступило је више стотина омладинаца и омладинки. Бригада је 14. фебруара 1943. имала у својим редовима 1151 борца, а од наоружања 997 пушака, 41 пушкомитраљез, 8 тешких митраљеза, 2 тешка и 2 мала минобацача, 1 пт-топ са 60 граната, 394 ручне бомбе, близу 70 000 метака, 85 пиштоља итд. Њена ватрена моћ била је готово два пута већа него у вријеме формирања, а ту је било и стечено искуство велике већине бораца и старјешина.

Ти млади борци, готово без икакве обуке, учили су веома брзо. Стицали су борбено искуство у окршајима с непријатељем. Обучавали су се и прекаљивали у акцијама, у ноћним препадима, у јуришима, учећи од старијих бораца и то како се подносе и све друге тегобе.

Напосе су се истицале другарице. Тада је у Четврту бригаду, као и у друге бригаде Пете дивизије, дошло доста крајишких дјевојака. Одрасле у једној до тада веома патријархалној средини, васпитане тако да се не мијешају у „мушке послове“, махом неписмене, те младе дјевојке су у

борби откриле своју снагу и своје способности. Оне су, као жене, имале много тешкоћа у веома grubим условима ратничког живота, али су све те тешкоће подносиле тихо и скромно. Најчешће су у четама и батаљонима биле болничарке, али је било и оних које су веома добро руковале оружјем. Као да је свака у себи носила жарку жељу да у борби покаже и докаже право на равноправност.

Пошто је, држећи Пауновац заједно с Првом бригадом, Четврта бригада извршила свој задатак у цијелости и пошто је непријатељ био задржан у продору ка Петровцу, активност бригаде је остала несмањена. Батаљони су готово стално били у покрету тако да су увијек стизали да онемогуће настојања непријатеља да брзо продире даље. У низу сукоба код Клокотовца, гдје је непријатељ хитао да оправи цесту и продре ка Ситници и Чађавици, Први батаљон је имао доста успјеха. Заплијенио је 2 пушкомитраљеза, 6 пушака и већу количину муниције. И у тим борбама се истакла чета Никице Мандића.

Водећи готово непрекидне борбе мањих размјера, бригада је прешла на нови задатак: затварала је правац Ситница—Млиништа. Нијемци су већ 26. фебруара на том правцу надирали уз помоћ тенкова, журећи да се што прије пробију ка Гламочу. (То су били дијелови легионарске 369. дивизије и њемачког 202. тенковског батаљона.) Код Пецке их је дочекао Трећи батаљон, али их није могао задржати. Крајњи исход те борбе одлучили су тенкови, који су успјели да се преко села Штрбина пробију и стигну до Пецке. Батаљон је имао 1 погинулог и 5 рањених. И наредног дана легионари су продужили да надиру, упркос томе што су трпјели осјетне губитке. Борци су се добро држали и пружали су снажан отпор премоћнијем

непријатељу, успоравали његово кретање и ометали његове намјере, што је у ствари и било главни циљ активне одбране коју је примењивала бригада у тим борбама.

Двадесет осмог фебруара дошло је до велике борбе за село Врбљане и шуме Овчару и Чардак. Цијели дан је трајала та борба, а непријатељ је само за освајање жељезничке станице Млиниште морао да полази три пута на јуриш док је успио да је освоји. Комесар Трећег батаљона Саво Граховач био је изузетно издржљив човјек. Никада ничим није показао да се плаши метка. Чак је више пута знао да отворено пркоси непријатељу.

„Види гадова!“ — викао је на Млиништу. Пуцају на нас експлозивним мецима!“

Начелник штаба бригаде Месуд Хотић, учитељ, првоборац, увијек ведар, распјеван, пун полета, сам је вукао Свету Гашића, који је био рањен кроз груди, и Милојка Галића, кога је метак погодио у ногу. Приликом повлачења јединица у току борбе било је доста тешкоћа са извлачењем рањеника, мада их је било само неколико.

До 1. марта непријатељ је успио да допре до Велике Градине код села Хотковца. Имајући знатну ватрену премоћ, непријатељ — а то су били легионари из њемачке 369. дивизије, — није ипак надирео лако. Морао је да се бори за сваки вис.

Те вишедневне борбе доста су измориле борце. Тих дана је исхрана била нередовна и врло слаба, а о неком одмарању није могло бити ни ријечи. Поврх тога још је владала зима, а ноћи су посебно биле хладне. Па ипак, морал у бригади је био висок и борци су подносили све тешкоће. Зато су могли да врше противнападе на непријатеља. У ноћи између 1. и 2. марта Први и Трећи батаљон су напали непријатеља у селу Хотковац. Са Првом четом Трећег батаљона, којој је на челу био неустрашиви

командир Душан Ђубић, ишао је командант батаљона Вицука Бодрожа и својим држањем и командовањем придонио успјеху чете, која је једина успјела да изненадно продре у село и да нанесе непријатељу велике губитке 20 мртвих легионара. Чета је заплијенила и 3 њемачка пушкомитраљеза и доста муниције.

Критика

У тој акцији је Први батаљон затајио. У њему је већ дуже вријеме нешто „шкрипало“. У неколико акција, у одлучним тренуцима, није било потребне иницијативе и успјех, који је тако рећи био у руци, измицао је између прстију. У 15 дана борби на Пауновцу из батаљона је 5 бораца погинуло и 12 рањено. И у акцији на непријатеља у Хотковцу батаљон није био на висини задатка, мало се осјетио. Зато је командант бригаде позвао команданта батаљона Илију Бурсаћа да га критикује. Командант је био љут вилица му је подрхтавала. Но, он није знао да изговори грубу ријеч. Само је упитао Бурсаћа:

— Па, како то, друже Илија, да се нисте снашли?

И толико је било довољно. У Бригади се знало да је то, кад командант тако пита, најоштрија критика.

Већ наредног дана, 2. марта, непријатељ је успио да прође до Гламоча.

Двојица осматрача на вису Озрен, који су имали задатак да прате кретање непријатеља, задријемали су и нису опазили кад им се приближила непријатељева патрола. Једва су побјегли, али су изгубили двије пушке и двоглед. Кажњени су тако што су морали да у некој наредној борби сами себи набаве оружје.

Увече, истог дана, пошто је непријатељ стигао у село Прекаја, бригада је кренула у село Тичево и тако је по трећи пут дошла на мјесто гдје је формирана. У Тичеву су већ били штаб Првог босанског корпуса, штаб Пете дивизије, корпусни и дивизијски санитет с тешким рањеницима и Обласни комитет КП за Босанску крајину. Било је такође и доста омладине из Босанског Петровца, Дрвара и његове околине, која се повукла пред непријатељем.

Из Тичева је бригада, послје кратког одмора, већ прије мрака поново кренула на марш, а за њом колона рањеника и ненаоружане омладине.

НА ШАТОРУ — ДВА НЕПРИЈАТЕЉА

У леденој и вјетровитој зимској ноћи бригада је, скупа с рањеницима, болесницима, омладином и многим становницима околних села, који су избјегли пред непријатељем и прикључили се војсци, прешла сјеверни дио Ливањског поља и стигла до села Нуглашице, на падинама планине Шатор. То је био тежак исцрпљујући пут. Уморни борци су у маршу дријемали и прекидали везу. На зачељу су мукала говеда и блејале овце, а људи и жене су се дозивали, јаукали, и у исти мах тјешили расплакану дјецу.

Но, то је био само почетак једног изузетно великог напора и искушења.

Одмор у Нуглашици трајао је само три сата и већ се морало даље. Чело колоне (Први батаљон Чртврте бригаде и сви штабови) стигло је у Међугорје око 14 сати. У Међугорју под врхом ледене планине, било је само неколико чобанских појата, под врхом ледене планине, у које су се могли смјестити

само најтежи рањеници и болесници. Остали су ложили ватре, које су брзо пропадале у снијег дубок и по два метра. Студени вјетар је шибао и продирао „до кости“, а већ се ближила и ноћ, која није обећавала ништа добро. На уској пртини ускомешали су се и борци и цивили. Пријетила је паника.

У Међугорју је бригада наишла на сељаке који су са стоком побјегли из села Поповића, у подножју планине, и они су причали да су Нијемци стигли у њихово село. Послије дужег извиђања командант корпуса Коста Нађ донио је одлуку да се марш продужи преко Шатора ка селу Стекеровци да би се тако избјегао сукоб с непријатељем, о чијим снагама није било потпунијих података, посебно зато што је колона била оптерећена рањеницима и болесницима и ненаоружаним народом и омладином.

Код једне ватре гријао се секретар Обласног комитета Партије за Босанску крајину Ђуро Пуцар Стари. Кад је тој ватри пришао замјеник комесара бригаде Милан Трнинић Црни, Стари га је упитао:

— Црни, јеси ли шта јео од јуче?

— Нисам, друже Стари, а и нема ништа за јело.

Стари је из џепа извадио марамичу у којој су биле умотане двије коцке шећера, и једну коцку дао Црном.

— Ево, да подијелимо — рекао је.

У тој ситуацији и једна коцка шећера била је добар залагај.

За ложење и потпаљивање ватре није било сухог дрвета. Кад је пала ноћ и стегла студен, оних неколико појата у Међугорју у трен ока је просто оглодано: остали су само костури греда и кров на њима. Све остало су разлијели борци да ложе ватру. Но, чим се ноћ стисла, црна као кат-

ран, дато је наређење за покрет. Настало је неописиво гурање на закрченој пртини. Три батаљона Четврте бригаде — Први, Трећи и Четврти — пошли су на челу са штабом бригаде, а Други батаљон Четврте, којем је на челу био командант Раде Зорић, а с њим и начелник штаба бригаде Месуд Хотић, и Други батаљон (Рибнички) Седме крајишке бригаде, с којим је био и замјеник команданта Седме бригаде Милан Зорић, имали су задатак да обезбјеђују зачеље. Очекиван је долазак Осме крајишке бригаде, али је она била задржана, јер је наилазила на тежак пут, висок снијег и закрчене стазе избјеглим народом.

Пробој претходнице

Три батаљона Четврте бригаде пошла су напријед прије него што је стигла Осма бригада. Требало је да за њима пођу болница и комора, штабови дивизије и корпуса, као и Обласни комитет и група политичких радника. Међутим пут је био несавладив, па се та одлука морала измијенити. Коњи су посртали и падали на великој стрмини и клизавици. У шуми је било много поваљаног дрвећа, зараслог у залеђени снијег, преко којег нису могли прећи ни рањеници ни комора. Морали су се вратити и штапски и курирски коњи да се прикључе комори и болницама, да пођу према селу Роре.

Пробијање три батаљона кроз ледену, близу 2000 метара високу планину, било је изузетно тешко и од сваког појединца је захтијевало надљудски напор. Неки борци суочени са страшном студени и неизвјесности, већ су били почели да губе снагу јер су глад, несаница, умор чинили своје и још је само свијест била она моћ која их је одржавала. Члан Политодјела у бригади Живко Живковић, Црногорац, стари комуниста и робијаш, увијек од-

мјерен и тактичан, неуморно је обилазио колону, пропуштао борце и строго опомињао, готово тврдоглаво и истрајно указујући на сваку слабост коју би уочио. То исто чинио је и Милијан Неоричић, а и чланови штаба бригаде и батаљона, мада су и неки од њих осјећали тегобе и западали у халуцинације.

У путу, код једне колибе, бивши комесар бригаде Никола Котле, који је као политички радник био с Обласним комитетом КП, рекао је Црном да погледа има ли, можда, у тој колиби четника. Црни је ушао у колибу. Вила је празна. Али кад је изишао напоље, Котле је био пред њим. Уперо је пушку и повикао:

— Предај се, четниче!

— Хајде, болан Котле, то сам ја, Црни — одговорио му је Црни мирно и хладнокрвно.

— Ух, бога ти, умало те не убих — рекао је Котле. И онда су опет пошли заједно.

И борцима и старјешинама које је напала мора халуцинације причињавало се да виде села, у селима стоку, бистре потоке, чељад за софром пуном укусних топлих јела, ватре и слично па су испадали из колоне и звали другове:

— Хајде, ено зову, купус са сланином!

— Ено куће, да свратимо!

Била је то напаст чудне, недоживљене болести услед преморености, студени и глади, којој се тешко могло одољети, поготово што је човјеку било тешко да оцијени да ли је то истина што види или му се само причињава.

Један борац је замолио замјеника команданта Трећег батаљона Милоша Тањгу да га ошамари.

— Удри ме, молим те, друже Тањга да дођем к себи!

Тања му је опалио жесток шамар. Али то борцу није било доста. Само је затресао главом и опет завапио:

— Дај још једном!

Тек после трећег шамара поглед му се избистрио и он је задовољно узвикнуо:

— Аха, сад знам шта је шта!

У колони бригаде нашла су се и два пјесника: Бранко Ћопић и Скендер Куленовић. Нешто раније Бранко је спјевао пјесму о Петој дивизији, која је почињала ријечима:

„Петокрака звијезда сија,
гура Пета дивизија . . .“

На Шатору, у пртини, приликом једног застанка, Бранко је угледао једног високог и кршног борца с пушкомитраљезом, који је питао:

— Гдје ли је сад она јуначина Ћопић што је испјевао како гура Пета дивизија? Да га питам како ми то гурамо и докле ћемо стићи?

— Па, гурамо, друже Ницо, брате рођени, видиш да гурамо — говорио је том борцу један други, ситан растом, пискавог гласа.

— Шути, Јовице, муко моја, зар не видиш да гурамо натрашке — грмио је онај с пушкомитраљезом, на рамену и псовао редом све душмане на земаљској кугли.

Ћопић је запамтио тај лик и после је ноћи на Шатору написао своју прву причу о Николетини Бурсаћу и његовом вјерном пратиоцу Јовици Жежу.

Уморни, прозобли, готово укочених ногу и руку, борци и штаб бригаде су стигли око поноћи у Стекеровце. То је једно од оних села гдје је свако свом душом био за народноослободилачку борбу, за партизане. Одмах су запаљене ватре да се означе положаји да би они горе, који су још били на Шатору, знали да у Стекеровцима нема опасности. Али те се ватре са Шатора нису могле видјети.

Колона Четврте крајишке бригаде у Босанској крајини, децембра 1942.

Прелаз Четврте крајишке бригаде преко Дрине до Горажда: поред слава-ра, слијева надесно Вицука Бодрожја, Никола Роковић и командант бригаде Раде Зорић

Командант и коме-
сар Четврте краји-
шке бригаде Рад-
Зорић и Светозар
Качар с групом бо-
раца у посјети Ос-
новној школи и пи-
онирима у Прибоју

Шеф обавјештајне
службе Пете диви-
зије, Митар Коваче-
вић, теренски рад-
ник из Сарајева, ко-
мандант Првог бата-
љона Четврте краји-
шке бригаде Бура
Бурић и Јоза Де-
франчески (крајем
јуна 1943. год. близу
Фојнице)

Батаљони су, уз одговарајуће обезбјеђење, распоређени на одмор. Нашло се и хране. Једна чета је добила овцу и приредила је за ражањ, али тек што је ражањ почео да се окреће, један борац је рекао: „Добро је, печено је!“ Одмах су скинули ражањ с ватре и раздијелили непечено месо.

Штаб бригаде се смјестио у родитељској кући Душана Тубића. Душанова мајка, којој су сва дјеца била у борби, брзо је скухала пуру и изнијела млијеко, но неко је захватио кашиком два-три залогаја, а неко није ниједном, јер су сви попадали у дубок сан.

Паника и њене жртве

Много је, међутим, било теже онима који су остали на Шатору и тамо провели још једну ноћ. Тамо су остали и штабови дивизије и корпуса и Обласни комитет.

Осма бригада је стигла непосредно пошто се претходница Четврте с три батаљона одвојила од болница и комора.

Није била само стравична ледена ноћ. Још теже је било оно што се у тој ноћи догађало, а то је оно што је у сваком рату најтеже и најопасније за народ и борце — паника.

Кад је наређено да се болнице и комора врате и да пођу ка селу Роре, у збијеној колони на уској пртини настало је комешање. Многи избјегли сељаци и омладинци, а за њима и жене натоварене дјецом, пошли су да стигну претходницу. Остављали су ватре и гурали се на пртини па је настао метеж, који је постепено захватио не само оне који су ту били без оружја већ и борце. Помијешани с готово избежумљеним народом, и борци су почели да узмичу, да губе главу. Десетари и вод-

ници нису могли да утичу на њих, јер су били раздвојени, а никакве команде нису могле да иду „везом“ дуж поремећене колоне на једној јединој пртини. То што је претходница отишла, а њих оставила, на многе је дјеловало панично. Људи су псовали, жене гласно јаукале, дјеца вриштала, а немир ја захватио рањенике и болеснике. Групе омладинаца почеле су да се одвајају и да саме траже излаз. Уз њих су се лијепили и неки борци које је захватио исти страх да не остану сами у планини. А то је било оно најгоре, јер се није имало куда поћи, није било никаквог другог пута, а ноћ ледена, снијег као камен, све клизаво, шума густа, стрмина велика, вјетар жесток и оштар као нож. Ко се одвојио од колоне пошао је у сигурну смрт, јер паника увијек само тамо води.

Неке групе омладинаца и бораца које су почеле да се одвајају, захватио је вјетар и бацио низа стрмину у дубину па су се ломили и разбијали о дебла дрвећа. Други су се изгубивши равнотежу на клизавом снијегу, отиснули низ ледену плочу, дугу близу пола километра, све док се нису смрסקали о дрвеће или о камење. На сјеверној страни Шатора љети се налази лијепо планинско језерце, а оно је те ноћи прогутало много младих живота.

У тој ноћи из два батаљона Четврте и Седме бригаде страдало је око стотину бораца без непријатељског метка.

Осим тих који су у паници покушали да нађу некакав спас, а нашли су сви смрт, сви остали у тој колони — борци, рањеници и болесници, коморције и избјегли народ и омладина — морали су провести ноћ на мјесту гдје су се затекли. Излаза није било. Крици и јаук оних које је гутала ноћ чим су се одвојили од пртине донекле су смирили остале, али их није могла смирити страшна студен, која је „гризла“ до срца. Ватре су се прориједиле,

али и оне које су још горјеле нису много помагале. Чинило се као да и из њих избија хладноћа. Чак је и сваки разговор престао. Цијела колона као да се заледила у мјесту, беспомоћна, укочена, као дио слеђене шуме.

Још један горак дан

Јутро није донијело ништа. Појавило се „зубато“ зимско сунце, али оно није могло да згрије промрзле, осим што је пружало некакву наду да се нова слична ноћ неће поновити.

Појавила су се и два авиона и кружила над шумом. Нико се није мицао. Све очи су стакласто гледале увис и чекале шта ће се збити. Но, авиони су отишли.

Око подне је поново образована колона да би пошла према Црном врху. Осма бригада је имала задатак да продужи пут према Лици. Али, тек што је колона кренула, са зачеља је почело пушкарање, затим митраљеска ватра па грување неколико ручних бомби. Четници из неких гламочких села довели су групу Нијемаца у залеђе колоне. Они су запосјели неке косе, али њихова ватра није могла да омете кретање болнице и коморе, јер су их штитили шума и бојни брежуљци који су стварали такозване мртве углове. Ипак, успјели су да успоре ход ионако споре колоне. Осим тога, исцрпљени борци су на звук борбе почели да падају под утицај халуцинација па су видјели непријатеља и тамо гдје га није било и губили контролу над собом. Чак се догађало да су окретали оружје према својим друговима, видећи у њима четнике и Нијемце, а то је опет подстакло панику која је нарочито хватала млађе и неискусније борце.

Као да су знали шта се догађа, неки четници су дрско ускакали у колону и мијешали се међу из-

бјеглице, викали да треба бјежати, позивали да се спасава ко може, и тако је паника хватала мах. Нијемци и четници су стигли да ухвате један мањи дио болнице на зачељу па се и то чуло и узбунило људе и жене. Двадесет осам рањеника које су пронашли четници су одмах побили. То стријељање рањеника преживио је 16-годишњи омладинац Миле Морача, који се нашао с њима у истој колиби и био скривен иза врата, а такође је остао жив и један рањеник у другој колиби.

Послије дуготрајне борбе, уз велике напоре, борци Осме бригаде и два батаљона Четврте и Седме бригаде успјели су да отјерају непријатеља и колона је опет кренула. Већ се поново спуштао мрак и долазила нова ноћ.

Није било ништа лакше него претходне ноћи, али и поред крајње исцрпљености било је нешто другачије. Колона је ишла, помицала се, напредовала према циљу и то је људе носило, то им је давало снагу да издрже. Студен је била готово неподношљива, вјетар немилосрдан, тијела измождена, али најгоре су биле халуцинације, када су људи губили разум и сваки пут изнова уносили наред у колону. Све је морила жеђ и нападао крајњи умор. Чим би колона стала, многи су почињали да спавају стојећи у мјесту.

Када је најзад исцрпљена, гладна и жедна колона изишла из шуме и стигла под Црни Врх, то је био крај пута преко Шатора.

Посљедице су биле тешке

Но, само два дана касније, 8. марта, Други батаљон је враћен на Шатор да обиђе Међугорје. Тамо је била остала готово сва опрема из коморе — казани и остало, као и доста тешког наоружања, а уздуж пртине у снијегу били су расути и умрли и

погинули борци, омладинци, жене и дјеца, и њих је требало сахранити. На Шатору је такође остало и нешто коња, један број рањеника, а уз њих и нешто бораца који су се загубили кад је одбијен напад четника и Нијемаца. Неки борци и рањеници почели су пристизати за колоном још у току 6. марта, а стизали су и касније, све до 10. марта. Међу њима било је доста промрзлих па им је било нужно обезбиједити смјештај у некој од болница, пошто су и бригадна и дивизијска болница већ биле претрпане.

Други батаљон је био одређен на тај задатак зато што су и старјешине и борци најбоље знали шта се догађало током 48 сати на Шатору, гдје је шта остало и гдје се налазе незбринуте рањеници и погинули борци и омладинци.

И поред тога што се још нису били сасвим одморили од огромног напора и свега што су доживјели у току двије ноћи на леденој планини, борци су веома добро обавили постављени задатак. Пронашли су велики број рањеника, већи дио изгубљеног наоружања и готово сву интендантску опрему и доста коња. Покупили су и многе мртве и сахранили их.

Одмах после доласка бригаде у село Врбљане предузето је све да се појача политички рад у јединицама и да се врати пређашња дисциплина и самопоуздање. Борци који су били неспособни за борбу упућени су у позадинске јединице. Одржани су састанци са свим старјешинама, а комунисти и скојевци су појачали рад и утицај међу борцима. Нарочито је појачан рад на критици и самокритици да би се у најкраћем року отклониле све слабости које су настале у офанзиве.

Офанзива је оставила тешке посљедице и на терену. Свуда куда су пролазили непријатељеви војници су остављали пустош: палили су куће и

уништавали све на што су наишли. Народу је запријетила глад. Зима, оскудица и исцрпљеност изазвале су и појаву разних болести, а најраширенија од тих болести био је тифус, који је почео да хара међу становништвом, па се пренио и у војне јединице.

Мјере за сређивање биле су енергичне. Било је потребно мање од десет дана да се бригада потпуно среди и опет чврсто стане на своје ноге, да опет буде снажна и ударна као и раније.

Остала су, додуше, сјећања која се нису могла избрисати. Мучна и тешка сјећања на оно што је преживљено на Шатору, у снијегу и леду, под студеним вјетром, без хране. Сјећања на лелек жена и јаук старца, на мртву дјецу поред пута, на крике у ноћи младића и дјевојака, голоруких и немоћних, жељних да нешто учине, који су губили главе зато што су подлегли тешкоћама. Сјећања на надљудске напоре док су се, корак по корак, дубећи кундацима пушака рупе у слеђеном снијегу да би ставили ногу, пењали ка Црном врху и спуштали наниже, и док су неки неопрезни, несигурни, онемоћали, губили ослонац и котрљали се у смрт.

Па ипак, страдање на Шатору, ма колико било и болно и тешко, ма колико изискивало надљудских напора и жртава, ма колико имало и својих посљедица, ипак није било само страдање. Најмање је то био пораз. Послије освјежења, бригада је дјеловала још чвршће, јер је и искуство са Шатора допринијело тој чврстости. Борци су ојачани сазнањем да су били у стању издржати и превазићи све што су на Шатору доживјели. Побииједили су два непријатеља, од којих је онај наоружани — Нијемци и четници — био и мањи и слабији, док је онај други — студен, глад, паника, осјећај немоћи и изгубљености — био и тежи и опаснији,

окрутнији и тврђи. Та спознаја значила је да пред борцима готово није ни могла да се испријечи нека нова тешкоћа коју не би знали и могли савладати.

ОБНОВЉЕНА СНАГА

Дванаестог марта 1943. штаб Првог босанског корпуса је одлучио да Пету дивизију пошаље у централну Босну, између ријека Врбаса и Босне, ради попуне и мобилизације, као и ради учвршћења утицаја НОП-а на том територију. До тог одласка није одмах дошло. Требало је најприје да јединице дивизије изврше неколико важних задатака у Босанској крајини.

Непријатељ је послије офанзиве задржао упоришта у Мркоњић-Граду и Кључу. Четврта бригада је 16. марта дошла на тај терен и све до 27. марта водила мање или веће борбе с четницима и Нијемцима. Једини неуспјех је претрпљен кад је 19. марта једна група од око 150 Нијемаца (из 741. пјешадијског пука, који је чувао цесту Јајце—Ситница) успјела да изненади Први батаљон у селу Ораховљани. Та група је дошла од Чађавице у колони, идући преко поља, а батаљон је био без обезбјеђења, чак и без стража. Кад је наишао непријатељ, настала је забуна и трка, у којој је најгоре прошао пратећи вод батаљона, који није стигао да покупи сву муницију, тако да је у руке непријатељу пало 40 мина за минобацач и око 400 метака за митраљезе.

У том времену бригада је дјеловала са три батаљона у садјејству са Другим батаљоном Седме бригаде (која је иначе била тада већ на Неретви, у саставу Оперативне групе Врховног штаба) док је њен Други батаљон под командом Раде Зорића

још увијек био на терену гламочког среза, гдје је прикупљао нове борце за попуњу бригаде.

У Далматинској Загори

Бригада је била поново на окупу тек на маршу до Плавна, када је 31. марта први пут стигла на териториј Далмације. Више Плавна, на Црним Потоцима, борци су видјели стари знак тромеђе, подигнут 1839. године. У Плавном, које је иначе сиромашно село, али готово цијело на страни партизана, борци су веома лијепо примљени. Јужно од Плавна, нарочито у Книнском Косову пољу, четници су имали велике снаге: чак један свој „корпус“. С Првом личком бригадом и Личким партизанским одредом, као и с Десетом крајишком бригадом, Четврта је извела велику акцију против четника, која је трајала 4. и 5. априла. Бригада је свој дио задатка успјешно извршила. У тим борбама је убила и ранила око 130 четника и Италијана (из састава дивизије „Сассари“), који су из Книна надирали и помагали четницима, а заробила је 168 четника. Заплијењено је 5 пушкомитраљеза, 151 пушка, 12.300 метака, 42 ручне бомбе итд. Из бригаде је 5 бораца погинуло, 12 рањено и 2 борца нестала.

Четници су дјеловали као банда која брзо устукне пред тешкоћама и пред организованим нападом. У борби код Пађана, гдје је нападао Други батаљон са Првом личком бригадом, борац Милојко Галић је налетео на групу од 30 четника па, иако је имао само пушку у руци, одмах је повикао на њих: „Предајте се!“ Четници су стали. Били су изненађени, збуњени, а Галић такође, јер је видио у каквој је ситуацији. Није смио да пуца, а није знао шта да ради. Само је понављао: „Предајте се,

кажем вам! Брзо!“ У том су Галићу у помоћ при-скочили други борци и та група четника је брзо разоружана. Истакао се, као и често до тада, и Бранко Чакармиш, родом из близине Книна. Он је увијек носио свој „шарац“ и онако отресит, храбар и добро развијен, гађао у ходу, без застоја. У сукобу с четницима нашао се на брисаном простору, али ни тада није залегао, већ је у трку, сипајући ватру из „шарца“, ишао право на четнике. Било је и доста других који су такође, и ту код Пађана, показали своју неустрашивост. Опет су међу најспретнијим и најодважнијим били десетар Лазар Тица и командир Треће чете Милан Лукач. У борби је био запажен и искусни борац Лука Ајдер, али код Пађана није имао среће: покосио га је непријатељски рафал.

Цијела акција у Далматинској Загори била је изванредно успјешна. Четницима је нанесен тежак ударац. Али у дјеловању јединица било је и недостатака. Тако се, на примјер, догодило да је Трећи батаљон у налету отјерао четнике с положаја на Дебелом брду код Пађана, а затим је, умјесто да посједне тај положај и да га чува, наставио да гони непријатеља. То су искористили Италијани и четници и уз подршку авијације успјели да се поново докопају тог важног положаја, а тиме и да спријече даљу акцију на њихове положаје код Пађана. Тако је један успјех плаћен — неуспјехом.

Борба код Врточа

Већ 7. априла бригада је била у Дрвару, одакле је упућена у Медено поље, Колунић и Шековац, док је њен Други батаљон поново упућен на глумачки терен. Десетог априла у зору непријатељ је са 600 до 700 војника извршио испад из Босанског Петровца ка Врточу и ту се сукобио с јединицама

бригаде. У борби која је трајала цијели дан најбоље се држао Трећи батаљон, који је успјешно поставио засједу на Метли. У ту засједу упала је колона од 120 непријатељских војника. Иако су непријатељу два пута стизала појачања, батаљон је стискао обруч и борци су се носили против извјежбаних војника и вјешто и храбро, слиједећи примјер команданта батаљона Вицукe Бодроже, комесара Саве Граховца, замјеника команданта Милоша Тањге и замјеника комесара Анте Рукавине, који су били у првим редовима и први у јуришима. Нарочито се истицао Анте Рукавина, обућарски радник из Бихаћа, који је у свим борбама био запажен као неустрашив борац. Он је већ раније био рањаван, али никада није сачекао да му ране зацјеле и брзо се враћао у борбу.

Тај безгранично храбри човјек лако је водио борце за собом. Са Трећом четом батаљона, на њеном челу, јуришао је комесар Саво Граховац. Непријатељски војници су били стјерани у једну малу долину. Саво је стојећи гађао, мада су га командир и комесар чете опомињали: „Лези, Саво, погинућеш!“ јер је непријатељ узвраћао јаком ватром. Саво је говорио: „Гледајте како се Швабо праћакне кад га стигне метак!“. У једном тренутку зрно га је погодило у грло.

У тој борби погинуо је и замјеник комесара Треће чете Перо Вулић и још 9 бораца. Батаљон је имао и 9 рањених. Но, непријатељу је нанесен веома тежак ударац. Својим јунаштвом у јуришу запажени су борци омладинци Ђоко и Милан Кнежевић и Марко Иветић, који су бомбама пустошили нјемачке редове.

Једанаестог априла штаб корпуса је упутио похвалу борцима и старјешинама Трећег батаљона за јуначко држање у борби код Врточа. У тој похвали се каже:

„Непријатељ је ових дана са јачом колоном (741. пук 114. ловачке дивизије) пробио се до Петровца одакле је пошао у правцу околних села са великом комором у сврху пљачке. Трећи батаљон 4. Крајишке НОУ бригаде који се налазио на положајима код Врточа дочекао је 10. ов. мјесеца једну непријатељску пљачкашку колону и у жестокој борби на блиском одстојању потпуно уништио једну чету непријатељских војника — Нијемаца — а 8 живих заробио. Том приликом добијен је следећи ратни плијен: 8 њемачких пушкомитраљеза, 2 тешка минобацача, 65 пушака и друго. Борба се водила на тако блиском одстојању да су наши борци морали употребљавати ручне бомбе. Непријатељ је у борби био врло упоран и жилав, али се наши борци нису дали поколебати, они су још упорнијим и одлучнијим налетом успјели скршити отпор непријатеља и потпуно га уништити“.

У тој похвали командант корпуса Коста Нађ је изразио жељу да се и „друге јединице угледају на њихов примјер“ и наредио да се наредба о похвали прочита свим јединицама Првог босанског корпуса.

То је за све борце и старјешине Трећег батаљона било веома велико признање. То је било највеће признање које је до тада добила нека јединица Четврте крајишке бригаде.

Напад на Гламоч

Послије борбе код Врточа јединице бригаде продужиле су даље, ка Оштрељу, а затим према Гламочу. Најрадоснији су били борци Првог батаљона када су 11. априла оборили њемачки извиђачки авион, који је наишао и почео да кружи над батаљоном. Борци су на њега отворили ватру из пушака и пушкомитраљеза. Авион је плануо и

сурвао се на два километра од положаја батаљона. Погинуо је и пилот.

Пошто је бригада поново дошла на терен Гламоча, опет је била на окупу, јер јој се придружио и њен Други батаљон. Одмах су извршене припреме за напад на Гламоч. У напад је ишла Четврта бригада с једним батаљоном Друге и једним батаљоном Једанаесте крајишке бригаде (која се тих дана почела формирати у саставу Десете дивизије а чије формирање није извршено). Прво су 24. априла ликвидирана упоришта непријатеља у Корићни и Видимлијама, а затим је било предвиђено да све јединице нападну град, али тек пошто једна чета Трећег батаљона уђе у град без борбе и ватром дадне знак да је унутра. Та чета није успјела, није било уговореног знака и напад је одложен за наредну ноћ.

Тиме је, у ствари, испуштена прилика да се Гламоч ослободи, а непријатељска посада у њему ликвидира. Тада је у Гламочу непријатељ био доста слаб: у њему су биле двије домобранске сатније (чете) 7. бојне 5. здруга (бригаде) са одјељењем минобацача. Међутим, наредног дана, 25. априла, око подне из правца Ливна пристигле су још двије домобранске сатније, нападе положаје Другог батаљона на Корићни и успјеле да се до 20 сати пробију у Гламоч, тако да су непријатељеве снаге у Гламочу удвостручене.

Нови напад на Гламоч извршен је 25. априла у 23 сата. Распоред снага и план за напад били су исти као и претходне ноћи. Чета под командом Душана Ђубића Ђубе опет је пошла да се убаци у град, а за њом су ишли Трећи и Четврти батаљон. Ђубо је тада носио бијеле панталоне и, мада су му неки другови говорили да их прије поласка скине и обуче нешто друго, није желио да их мијења. Кад је чета почела да се увлачи у град, непријатељ

је опазио Ђубу и његове бијеле клаче. Одмах је почела пуцњава. Чета је, умјесто да уђе у град тихо, кришом, морала да се пробија помоћу ручних бомби. У томе је успјела и докопала се центра града. Тада се тек развила жестока борба.

Користећи мрак и збуњеност непријатеља, борци су успјели да посједну и велики број ископаних ровова око града и у самом граду. Пушкомитраљезац Дмитар Рађеновић је упао у један ров у којем су још били домобрани. Али, он није знао да су то они па је упитао, изговарајући лозинку која је била одређена за ту ноћ:

— Зора?

— Каква зора, бог те убио, видиш ли да ће нас ноћас партизани побити? — одговорио му је један домобран.

Рађеновић се није двоумио. Окренуо је свој пушкомитраљез и једним рафалом „смирио“ непријатеље.

Борци Трећег батаљона нанијели су непријатељу у Гламочу велике губитке. Нарочито је успјешно дјеловала Трећа чета на челу са својим командиром Јоцом Радићем. Међу борцима су били посебно запажени Ђоко Мајковић, Драган Лукач и раније смијењени интендант Богдан Рунић, који су у неколико наврата испољили не само храброст већ и право мајсторство у уличним борбама. Провлачили су се кроз подруме и прозоре кућа и изненађивали непријатеља ударима које је најмање очекивао.

У нападу је, међутим, било и неких слабости. Веза између Трећег и Четвртог батаљона била је доста слаба, па је начелник штаба Месуд Хотић, који је ишао с Трећим батаљоном, неколико пута слао курира Николу Рађеновића да успоставља прекинуту везу с Четвртим батаљоном.

До јутра је непријатељ био углавном сатјеран у неколико тврђих зграда у граду и само је још требало да и Први батаљон изврши свој дио задатка — да нападне град с југоисточне стране па би непријатељев отпор био сасвим скршен. Но, тај батаљон се без разлога повукао са својих положаја. То је омогућило непријатељу да из Ливна — око 9 сати прије подне — преко Корићне пребаци нову помоћ свом гарнизону у Гламочу. У ствари, непријатељ је из Ливна упутио све своје расположиве снаге у Гламоч. У Гламоч је стигло и неколико оклопних кола. То је било пресудно. Када су оклопна кола упала у град и отворила ватру из својих топова и митраљеза, напад је обустављен и дато је наређење батаљонима да се повуку, мада су већ били на прагу успјеха. И то је учињено на вријеме, јер су послје повлачења батаљона у Гламоч пристигле и нове непријатељске снаге, што би, да напад није обустављен, знатно отежало извлачење јединица.

У току напада било је и разних згода.

Пјесник Бранко Ћопић, који се налазио са штабом Пете дивизије, замолио је команданта Четврте бригаде Морачу и комесара Качу да пође у Гламоч још док су се у граду водиле борбе.

— Желио бих да мало погледам како то тамо изгледа — рекао је.

Бранко је пошао с чланом Политодјела Љубицом Михић. Тек је свањивало. Дошли су до гламочког гробља и тамо се затекли кад су у Гламоч стигла непријатељева оклопна кола. Једна од тих танкета избила је и на супротну страну града, близу гробља, и отворила ватру. Пјесник је морао да бјежи, а послје је у штабу бригаде гунђао:

— Богме, ја умало нисам заглавио: Што ми нико не рече да је опасно?

То је био његов уобичајени начин шале. Видио је добро да су се и други борци, кад је дато наређење, брзо извлачили из града и трчали, али је само за себе говорио да је — бјежао.

Добро се у тој борби у Гламочу показао и професор Јоже Дефранчески Јосип. Он је као резервни официр био позван у домобранску војску, али је тамо као активиста НОП-а искористио прву повољну прилику и, с неколико својих другова, предао цијелу једну домобранску јединицу. Иако је био професор грчког и латинског језика, у бригади је успјешно обављао дужност војног инструктора. Често је држао предавања у јединицама бригаде. Неко је за вријеме борбе у Гламочу рекао да се „професор туче као бог“, а на то је Митар Тица надовезао:

— Пусти га, нека се туче, само нека не држи предавања!

Митар је спадао у ред оних бораца који су били увијек орни за борбу, који нису знали да мирују, а увијек су мрко гледали на предавања и састанке, кад су морали да сједе и слушају.

Губици непријатеља у Гламочу били су веома велики: рачунало се да је било око 300 убијених и рањених војника — али је могућно да је било мање. Од непријатеља је заплијењено 38 пушака, 4 пушкомитраљеца, 21.000 метака; 85 њебади и разне друге опреме; 120 говеда, 624 грла ситне стоке, 28 коња; 2.500 кг жита итд. Из бригаде је 25 погинуло и 56 бораца рањено.

Одговорност

Послије борбе у Гламочу било је доста потиштености у јединицама бригаде. Неки су и плакали (замјеник комесара Трећег батаљона Анте Рукави-

на и командир чете Ћубо). Сви су прије напада вјеровали да ће лако савладати посаду у Гламочу. Поново се осветило потцјењивање непријатеља, које је довело до тога да су се борци и без потребе излагали ватри, нису користили заклоне и нису знали да свој почетни успјех брзо искористе. Као да су жељели да се мало поиграју с напола савладаним непријатељем. Та неозбиљност највише се испољила у дјејствима Првог батаљона, односно његовог штаба, који је сасвим превидио могућност да ће непријатељ интервенисати из Ливна и помоћи посади у Гламочу. А кад је до тога дошло, онда је све било касно.

Већ раније, а посебно у борбама код Плавна и код Меденог потока, гдје се такође повукао без правог разлога, Први батаљон је испољио доста несигурности и несамосталности у дјеловању, а за то је највећу одговорност сносио командант батаљона Илија Бурсаћ. Он је био честит човјек, храбар борац, али недорастао за дужност команданта. И поред тога што је већ био критикован због слабости у свом раду, он ни касније није испољио самоиницијативу и потребну снажљивост у командовању батаљоном, а последице несхватљивог потеза код Гламоча, када је повлачењем батаљона отворио врата непријатељу да може довести појачање посади Гламоча, његово даље задржавање на мјесту команданта батаљона није више било могуће. Зато је 30. априла Бурсаћ смијењен с те дужности и враћен на дужност командира чете. За команданта Првог батаљона постављен је Ђуро Ђурић.

Напад на Гламоч био је посљедња борба коју је Четврта крајишка бригада водила на тлу Босанске крајине.

Група тешких рањеника — њих 17 — била је склоњена и остављена у селу Бусије код Гламоча.

Командант Првог
батаљона Четврте
крајишке бригаде
Војин Видовић и ко-
месар бригаде Дра-
го Букић, народни
херој

Борци Четврте кра-
јишке бригаде, у
Фочи јануара 1944.

*Командант Пете дивизије пуковник Милутин Морача
врши смотру Четврте бригаде код Ивањице 11. септембра
1944.*

*Четврта крајишка бригада у Ивањици 11. септембра 1944.
на дан прославе двогодишњице формирања бригаде*

Међу тим рањеницима били су водни делегат Милан Видовић, Јован и Тривун Тица, Обрад Будиша и Милан Бурсаћ. С њима је остало једно одјељење ради обезбјеђења. Неко је проказао мјесто гдје су били рањеници па су дошли четници, изненадили обезбјеђење и све рањенике побили. Једино су се спасила шесторица бораца из обезбјеђења, а међу њима Миле Радун, командир вода заштитнице дивизијске болнице, и Никица Трнинић. Четници су неке рањенике, како се причало, полили бензином и запалили.

Растанак с родном Крајином

Још прије борбе за Гламоч знало се да ће бригада ускоро у саставу Пете дивизије поћи у централну Босну. Припреме за тај марш завршене су 1. маја, када је у бригади, скупа с народом, одржана велика првомајска прослава.

Из састава Пете дивизије већ је једна бригада — Прва крајишка — била у централној Босни. Умјесто Седме бригаде, која је била тада на Сутјесци, у састав Пете дивизије ушла је Друга крајишка бригада.

Растанак с Крајином није био лак. Борци су се осјећали као да одлазе на крај свијета. Знали су да тај одлазак не значи краткотрајну акцију, као што је био одлазак у Далматинску Загору, већ растанак на дуже вријеме. За њима у Крајини нису остале само породице и родне куће, већ и један дуг и значајан борбени пут, на којем су изградили свој углед и славу. Они нису знали, а нису ни могли знати, да пред њима стоји још дужи пут кроз готово све крајеве Југославије (изузев Македоније), с кога се многи од њих више никада неће вратити у Крајину. Они тада нису могли знати да ће њи-

хова бригада опет видјети Крајину тек после више од двије године, после ослобођења, и то када се с границе буде враћала као снажна моторизована јединица — још и тада у саставу Пете дивизије — на своје мирнодопско одредиште у Србији.

Када је бригада, у саставу Пете дивизије, полазила на марш према Врбасу да би прешла у централну Босну, није било много времена за опраштање. Шта би се и могло рећи мајкама и малодобној браћи и сестрама, када је већ све речено оног дана кад је борац узео пушку и отишао у борбу? Остало је само то да се једни другима јављају — а и за то ће касније често бити мало могућности. Остало је и то да се надају и да вјерују у будуће дане, који ће донијети мир и слободу.

За борце је то био јасан пут: требало је ићи и гонити непријатеља, тући га свугдје као што је тучен у Крајини.

Било је, додуше, и неколико млађих бораца који то искушење нису поднијели. Неки су касније поново пошли за бригадом, стигли је и поново се уврстили у своје чете.

У ЦЕНТРАЛНОЈ БОСНИ

Четврта крајишка бригада прешла је у средњу Босну код села Догановци пошто је прегазила ријеку Врбас. Сутрадан у Доњим Корићанима, испод планине Влашић, бригада се сусрела с Првом крајишком бригадом, с којом ће убудуће учествовати у многим заједничким борбама и дијелити многа добра и зла.

У то вријеме војно-политичка ситуација у средњој Босни била је сасвим другачија него она коју

је Четврта бригада оставила у Крајини. На том прилично великом простору између ријека Врбаса, Босне и Саве и планине Влашић четници су држали под својим утицајем знатан број села у којима живи српско становништво, док су усташе појачавале свој утицај међу хрватским живљем. У муслиманским селима владао је страх од четника и њихових злочина и несигурност у власт НДХ, јер се четничко-усташки терор стално повећавао. Наиме, четници у средњој Босни, више него у било којем другом крају, нису презали од отворене сарадње с усташама и Нијемцима. Они су се уговором ставили под команду оружаних снага НДХ. Виђали су се заједно с усташама, с њима ишли у акције против партизана, међусобно се обавјештавали и снабдијевали. Нијемци и усташе давали су четницима муницију па и оружје, а ови опет узвраћали разним производима с терена, које су оти-мали од сељака.

Поред Прве крајишке бригаде у средњој Босни се налазио још и Четврти крајишки одред са око 300 бораца. И бригада и одред управо су до краја априла успјели да одоле епидемији тифуса, која их је била захватила у великој мјери, тако да је три четвртине бораца прележало ту опаку болест. Дуже времена те двије јединице биле су збијене на уској просторији испод Влашића, од Корићана до Петровог поља, борећи се с пјегавцем и четницима упоредо, јер су четници улагали крајње напоре да искористе прилику која им се указала и да ликвидирају снаге НОВ. Но, бригада и одред су се одржали и већ су поново развили акције на ширем простору око Котор-Вароша и Скендер-Вакуфа. Тада се показало да је четнички утицај — и поред тога што су тамо била четири четничка одреда и прилично велики број четника под командом Раде Радића — ипак знатно слабији него што је то

изгледало на први поглед. У многим селима било је доста симпатизера народноослободилачке борбе, а и неки који су 1942. године — у вријеме четничког пуча у централној Босни, када је разбијен Четврти крајишки одред — прешли на четничку страну нису више показивали непријатељство према јединицама НОВ пошто им је отворена четничка издаја борбе и сарадња с Нијемцима и усташама отворила очи.

Крајишници су се у централној Босни суочили и с другим околностима које су тај крај чиниле другачијим од Крајине. Најприје, то је била измјешаност становништва. Уз српска села била су муслиманска, уз њих хрватска, а нека су чак била таква да су у њима живјели припадници сва три народа, кућа до куће или засеок до засеока. У прњаворском срезу било је и села у којима су живјели и Украјинци, Пољаци и још неке народности. Затим, ту је било и доста сиромаштва. У великом броју брдских села, посебно на Влашићу, Узломцу и планини Борју, живјело се биједно па је и војска тешко долазила до хране. Земљиште је испресијецано, често шумовито, с мало путева. Оно што су борци на маршевима подерали нису имали гдје да намире. Четници су бјежали пред бригадама и издалека припуцавали, а Нијемци, домобрани и усташе, који су иначе били добро опремљени, мало су излазили из жицама ограђених упоришта у среским центрима, тако да с њима није било већих сукоба.

Да све буде још теже постарала се и природа. Првих десетак дана маја били су веома хладни. Падала је и киша са снијегом. Бригада је била готово свакодневно на маршевима, који су борце прилично изнуравали. Задатак је био да се од четника очисти просторија између Котор-Вароша,

Прњавора и Прибинића код Теслића, али у тих десетак дана није дошло ни до једног већег сукоба с четницима иако су они ту имали доста својих јединица (неколико стотина наоружаних људи). Тек 11. маја је Трећи батаљон у селу Чечави успио да изненади око 40 четника па је убио 3, а 2 ухватио, док су остали побјегли. Заплијењено је 6 пушака и нешто хране. У руке батаљона пала је и четничка архива и застава. И неколико дана касније тај батаљон је на брду Љубић, више Кулаша, растјерао једну четничку „бригаду“ па је и њој отео архиву. И тада су се четници разбјежали. Оставили су само једног мртвог. Једина већа корист од тих акција била је у томе што је у четнике утјеран страх па су се устручавали да прихвате борбу и да сами нападају, а јединице су наилазиле на њихове магацине хране и зато су те акције против четника биле више економске, ради набавке хране, него што су имале некакву војну сврху, која се доиста није могла ни постићи. У тим сукобима с четницима из Четврте бригаде су погинули борци Илија Ђуран и Марко Мандић, у борби у Чечави, а на Клупама испод Борја пао је мали курир Симица Краљ.

Полазак на ријеку Босну

Деветнаестог маја дотадашњи командант бригаде Милутин Морача постављен је за команданта Пете дивизије, а командант дивизије Славко Родић постао је командант Другог босанског корпуса. Одлазак Миће Мораче из бригаде борци су примили с разумијевањем, али су ипак жалили што он одлази из њихове средине. Веома су цијенили његов однос према људима, његову одмјереност и смиреност и у најтежим ситуацијама, јер је увијек знао да влада собом и да и на друге дјелује умирујуће. На дужност команданта бригаде постављен

је дотадашњи командант Другог батаљона Раде Зорић. То је већ био омиљен командант, веома цијењен и вољен друг и старјешина, који је гајио велико повјерење у људе и увијек знао личним примјером да покаже како треба дјеловати. Раде је прије рата био кројачки радник у Дрвару. У борби је био од устанка. Као и Морача, и он је ријетко употребљавао грубу ријеч, и он је у најтежим ситуацијама знао да сачува унутрашњи мир. Посебно су борци цијенили то што је Раде био веома скроман.

Истог дана, 19. маја, издате су наредбе за покрет Пете дивизије у источну Босну. Тада је Оперативна група Врховног штаба водила тешке борбе у петој непријатељској офанзиви па је врховни командант наредио да дивизија пређе ријеку Босну како би садјејствовала јединицама Оперативне групе и угрозила непријатељеву позадину. Одређено је да дивизија — у којој су биле Прва, Друга и Четврта Крајишка бригада — маршује према ријеци и да се пребаци преко ње газовима у рејону Немиле и Беговог Хана. С дивизијом су ишли и чланови Врховног штаба Иво Лола Рибар, Владимир Поповић, Рато Дугоњић и Арсо Јовановић, а такође и командант корпуса Коста Нађ.

Непријатељ је био обавијештен о доласку дивизије на ријеку Босну па је предузео више мјера да спријечи прелаз преко ријеке. Између осталог, поскидане су даске с мостова у Немили и код Беговог Хана, појачане су посаде дуж пруге и ангажован је један оклопни воз, који је стално крстарио пругом.

Непрелазна препрека

Четврта бригада је преко Блатнице, Јокића, Премета и Жељезног поља стигла близу ријеке 26. маја увече. Но, док је бригада још била на маршу

кроз Жељезно поље, почела је да пада јака киша. Био је то дуготрајан пролом облака, који је створио бујице и борци су, идући низ падину према ријеци, просто ношени налетом воде. Испод ногу је измицало тло, падали су и људи и коњи, а спустила се и ноћ тако мрачна да борци један другог нису могли да виде. Хватали су се за руке, клизали по блату и падали, ваљали се, мокри и обневидјели од кише. Људи су се дозивали и једва одолијевали бујицама које су надирале са свих страна, носећи „дрвље и камење“. Морало се ићи даље, а корачање је готово било немогућно.

Око 21 сат бригада је избила на лијеву обалу ријеке, око 1,5 километар од Беговог Хана. Босна је хучала, и надошла од силних бујица, ваљала је све што је дохватила. Брзо је заузет жељезнички мост преко ријеке, али су с њега биле поскидане даске па се преко моста није могло. Командант Другог батаљона Милош Тањага позвао је командира чете Митра Тицу и наредио му да покуша са својом четом да пређе ријеку. Друга чета тог батаљона била је чврста јединица. У њој су били борци готово сви из једног краја, из села око Великог и Малог Тичева, из Преоца, Прекаје, Мокронога и Видовог Села. Командиру Тици дат је и водич, али кад су пришли ријеци, видјели су да нема ни говора о преласку. Но, командант Тањага био је непоколебљив. Рекао је:

— Мора се!

— Добро, ако се мора, онда се мора — узвратио је командир чете и одредио борце који ће први прелазити. С водичем је најприје пошао Лазар Тица, командир вода, а за њим је требало поћу Митар Радановић, Лазо и Петар Вишекруна, Никола Краљ, Ђуро Ђулум и Миладин Будиша. Но, чим је водич загазио у ријеку, ухватио га је ко-

витлац и понио. Лазар Тица је успио да се ухвати за врбу која је вирила из набујале воде па се некако искобељао на обалу, а водича је вода носила којих педесетак метара и једва су га извукли.

Онда је и непријатељ с друге обале почео да се јавља пуцајући из пушака и митраљеза.

Протекла је цијела ноћ у напорима да се пронађу неке могућности и средства за прелаз преко ријеке, али без успјеха, јер је непријатељ све чамце и скеле превукао на другу страну ријеке, а од приручног материјала није се дало начинити ништа погодно, поготово што борци за тако нешто нису имали никаквог искуства, а ни припреме.

Борба код Блатнице

Кад је 27. маја ујутро постало сасвим јасно да се ријека не може прећи — а нису је прешле ни друге двије бригаде — штаб дивизије је одлучио да се јединице повуку с ријеке и комуникације и да се одмарају, јер су биле више него преморене. Све је било мокро и блатњаво: и људи, и оружје и комора. Требало је све довести у ред. Четврта бригада се одмарала у Жељезном пољу до 29. маја ујутро, када је као десна колона дивизије пошла на марш преко села Борице и Младиковина ка Чечави, пошто се цијела дивизија, по наређењу штаба корпуса, враћала на своју ранију просторију у средњој Босни. Али, док се дивизија одмарала, непријатељ је прикупио своје снаге (дијелове њемачке 373. и 369. дивизије (легионари) и домобранског 8. пука у јачини око 6.000 људи) и распоредио их тако да би могао да окружи дивизију. Непријатељ је, међутим, закаснио за само неколико сати, јер је дивизија већ пошла на марш, тако да се с њим у почетку сукобила само Друга крајишка бригада.

Кад је дошло до тог сукоба код Блатнице, Четврта бригада је одмах скренула са свог пута и пожурила Другој бригади у помоћ. Уводећи у борбу јединице по реду како су пристизале — а најприје је у борбу ушао Први батаљон — Четврта бригада је постепено принудила непријатеља да се оријентише према њој па је тако Друга бригада растерећена притиска. То је опет довело до тога да се Четврта, бригада, која је била развијена за напад, морала бранити од нартаја непријатеља, који је дјеловао енергично и уз помоћ густе минобацачке ватре настојао да бригаду одбаци. Када је за Четврту бригаду ситуација већ постала критична, јер је непријатељ неуморно кидисао, стигао је један батаљон Друге бригаде, који се у међувремену средио, и одмах је уведен у борбу. Појава тог батаљона натјерала је непријатеља на повлачење, а тиме је и исход тог сукоба био ријешен. Нешто касније су Прва бригада и дијелови Друге бригаде извршили јуриш на непријатеља и присилили га да одступи даље. Кад је пала ноћ, дивизија је наставила свој марш, па је Четврта бригада стигла у село Булетић код Теслића и тамо преданила. Тек 1. јуна бригада је стигла у Чечаву, а сутрадан је упућена у село Вијачани.

Трагедија у Вијачанима

До доласка Четврте бригаде у Вијачанима је била Пета козарска бригада, која је озбиљно узнемиравала Нијемце у Прњавору па су они 4. јуна пошли да је нападну. Но, Пета бригада је отишла из Вијачана, а 4. јуна ујутро из Четврте бригаде упућени су Други и Трећи батаљон према Прњавору ради прикупљања хране. Тако се догодило да је њемачки батаљон (био је то непотпуни батаљон

721. пука 114. ловачке дивизије), који је пошао да нападне Пету бригаду, наишао на та два батаљона Четврте бригаде, који су били у колони, на маршу, па је дошло до сусретне борбе између села Ђаковићи и Мравица. Пошто су Нијемци били развијени за борбу и имали повољнији положај, њихова предност у почетку била је доста велика. Имали су и 4 пољске хаубице и више минобацача. Осули су веома јаком ватром. Батаљони, иако изненађени, а уз то и у неповољном положају, још у колони, нису устукнули. Прихватили су борбу. Милош Тањга је наредио да његов батаљон пође на јуриш. И Трећи батаљон се брзо развио. У првој пуцњави у Другом батаљону су погинули командир вода Никола Нинковић и десетар Мирко Тица, а у Трећем борци Обрад Козомара и Милан Карановић. Послије је погинула и болничарка Саја Марчета. Замјеник комесара Трећег батаљона Анте Рукавина опет је узео пушкомитраљез и пошао, скупа с борцима, на јуриш. Ноћ раније сједио је у Вијачанима, свирао на хармоници и пјевао, а тог јутра га је ратничка срећа оставила: погођен рафалом, погинуо је и пао преко свог пушкомитраљеза. Његова смрт је болно одјекнула у батаљону, а и у бригади, и многи борци су тог дана пустили сузу, предајући се тузи за једним од највољенијих старјешина. (Анте Рукавина је проглашен за народног хероја.)

Борба код Вијачана трајала је око три сата. Друга чета Другог батаљона обишла је њемачке положаје. Морала је да прегази прилично набујалу ријеку Вијака. Чети је успјело да удари у бок Нијемцима, па су одмах почели да одступају према Прњавору. Остале снаге Другог и Трећег батаљона одмах су пошле на нови јуриш и Нијемци су се још више збунили. Побјегли су, мимо свог обичаја, у приличном нeredу. Оставили су и своје 4 хаубице, али су стигли да им изваде затвараче. У том јури-

шу рањен је комесар Треће чете Другог батаљона Милош Ајдер Кепец. Укупно је у та два батаљона Четврте бригаде у тој борби погинуло 7, а рањено 8 бораца и старјешина. Непријатељ је претрпио веће губитке, али је успио да извуче своје убијене и рањене и да их однесе у Прњавор.

Ново наређење — нови марш

Дан касније у штаб Пете дивизије стигло је ново наређење врховног команданта:

„Наређујем да се најхитније упутите у правцу Фојница — Игман — Трново. Без нарочитих потреба борбу успут не примати. Крећите ноћу да не откријете правац. Пругу форсирајте према вашем нахођењу — можда код Пазарића. Ви сте помоћ нашим јединицама које се пробијају. По могућности наредите још неким јединицама у централној Босни да крену са вама. Овом наређењу нема одлагања“.

Одмах су предузете све потребне мјере да се организује марш дивизије. Друга крајишка бригада је морала остати у централној Босни, јер је била исцрпљена, а њој је дивизија оставила и своје двије батерије топова да би тако била што покретљивија на маршу. Остављени су и рањеници и болесници из дивизијске и бригадних болница — 50 из Четврте бригаде. Већ 8. јуна, полазећи из села Липље, преко планина Узломца и Борје, дивизија је стигла у Шипраге, а наредног дана у Витовље. На челу је ишла Прва бригада, а за њом Четврта. У Витовљу су преноћиле све јединице дивизије.

У рано јутро 10. јуна, док су се јединице спремале да наставе марш, дошло је до сукоба с непријатељским снагама које су биле упућене из Турбета. С непријатељем су се прво сукобили извиђачки дијелови Прве бригаде. Они су Нијемце и легионаре дочекали у засједи и разбили их, али то је био само почетак борбе, која се затим развила и у којој је учествовала цијела Прва бригада и два батаљона Четврте бригаде. Непријатељ је, наиме, брзо довео нове снаге из Турбета — цијели један батаљон 373. дивизије с око 850 људи — и настојао да овлада висовима око Витовља. Тешка борба се водила од села Понир до села Модрике. Ипак, послје два и по сата борбе Прва бригада је успјела да натјера непријатеља да се повлачи ка селу Гостиљ. Непријатељ је узвратио противнападом ка селу Понир па су стога у борбу уведена и два батаљона Четврте бригаде.

Други батаљон Четврте бригаде, којем је на челу био увијек за борбу орни Милош Тања, веома брзо је разбио непријатеља пред собом и тиме омогућио Првој бригади да и сама крене на јуриш. У тој борби Тања је, као и увијек, био први. Крупан и снажан, с пушком у руци, Тања је грабио пред својим борцима па су имали муку док су га сустизали. Кад је налетео на првог Нијемца, Тања га је оборио пушком, отео му аутомат и продужио одмах даље. Ватром из тог аутомата оборио је још тројицу Нијемаца. Послје те борбе поклонио је тај аутомат свом комесару Мирку Вранићу.

Иако је још довлачио нове снаге, непријатељ је био присиљен да се повлачи до села Гостиљ. Пред вече су Прва бригада и два батаљона Четврте бригаде стигли пред Гостиљ и покушали да одатле отјерају непријатеље, али то им није успјело. Међутим, заробили су 22 непријатељска војника, међу

њима 1 Нијемца, а убили 33, од којих 3 њемачка официра и подофицира. Заплијењена је 1 мала радио-станица, 1 минобацач 81 мм са 30 мина, 1 пушкомитраљез, 30 пушака, 6 аутомата, 6 пиштоља и друга опрема, затим нешто хране и санитарског материјала.

Батаљони Четврте бригаде у тој борби нису имали никаквих губитака.

Због замора и припрема за даљи покрет дивизија је у Витовљу остала још један дан, а затим, је 12. јуна пошла на марш ка цести Јајце — Травник. На челу је ишла Четврта бригада.

Божиковац

Маршујући стално кроза шуму, да би се што боље прикрио покрет дивизије, бригада је око подне 12. јуна стигла до цесте Јајце — Травник, близу села Божиковац, које је око 15 км удаљено од Јајца. Одмах су опажени непријатељски војници како поправљају цесту и то баш у близини мјеста које је било одређено за прелаз дивизије. Утврђено је да се тамо налази једна пионирска чета, док су двије стрељачке чете обезбјеђивале њен рад на цести. Биле су то опет јединице њемачке легионарске 373. дивизије — преко 500 војника али се тада није знало колико их има. Четврта бригада је добила задатак да их одмах нападне па су у напад пошла три батаљона Четврте и два батаљона Прве бригаде. Други батаљон Четврте бригаде успио је да се у колони неопажено провуче за леђа пионирској чети, а за то вријеме су Први и Трећи батаљон заузели положаје испред непријатеља, који се тако нашао окружен на малом простору. Пошто је најприје отворио снажну митраљеску и минобацачку ватру. Други батаљон се у снажном јуришу

сручио на цесту и тако разбио непријатеља, да су његови војници бјежали главом без обзира. Замјеник командира Прве чете Бранко Раковић упао је међу непријатељске војнике и почео да обара једног по једног, но одједном се нашао сам међу њима. Тада је рањен у ногу и, пошто није видио излаза, дохватио је своју ручну бомбу, упалио је и ставио пода се. Он је једини погинуо у тој борби, а рањени су Обрад Медаревић и Никола Краљ. Прва бригада, која се сукобила с четама на осигурању, имала је више губитака: 10 погинулих и 8 рањених. Непријатељ је био потпуно потучен. Убијено је 111, рањено око 70, а заробљена 53 војника. Заплијењено је 9 пушкомитраљеза, 76 пушака, 25.000 метака, 82 бомбе, 14 пиштоља и опреме, одјеће и обуће за 120 бораца. (Занимљиво је да су и Нијемци у својим подацима, прикривајући стварне губитке, навели да су имали 72 погинула, 30 рањених и 14 несталих. Од 53 легионара из 373. дивизије, који су у тој борби пали у руке борцима Пете дивизије, њих 50 је пуштено кућама, а тројица су се јавила да остану у НОВ.)

Борбом на Божиковцу цијела Пета дивизија се растала с централном Босном.

НАПАД ЗА НАПАДОМ

Половином јуна 1943. Четврта крајишка бригада нашла се у Шебешићу. Тада је основни задатак Пете дивизије био да обезбиједи прихват снага Оперативне групе Врховног штаба, за које се очекивало да ће извршити пробој из обруча на Сутјесци и избити на пругу Сарајево—Мостар. У то вријеме дивизија није имала никакве везе с Врховним штабом.

Прије него што је упутила своја два батаљона преко Вранице и Битовње ка мостарској прузи ради прихвата јединица које се буду пробијале из обруча, Четврта бригада је 17. јуна ушла без борбе у Фојницу и Крешево, гдје је било само неколико жандара, који су побјегли. У та два мјеста нађено је око 4.000 кг жита, нешто шећера, 70 пари обуће и доста писаћег материјала. Према добијеном задатку, на мостарску пругу су отишли Други и Четврти батаљон, док је Трећи затварао правац Кисељак—Фојница, а Први био у резерви дивизије у рејону Крешева. На Битовњи није било непријатељевих снага, па су батаљони Четврте бригаде без тешкоћа стигли на своје положаје, утврдили се и одатле слали своје патроле и извиђачке дијелове према прузи Сарајево—Мостар. Ти дијелови су стизали све до Хаџића и Тарчина, али очекиване јединице нису наилазиле, јер се баш тих дана главнина снага са Сутјеске и Зеленгоре пребацивала преко цесте између Фоче и Калиновика и пруге Вишеград—Сарајево. Та два батаљона остала су на својим положајима до 24. јуна, а тада је штаб дивизије дознао да се главнина с Врховним штабом пребацила у источну Босну, па су све јединице добиле нове задатке.

Први и Трећи батаљон имали су тих неколико дана доста тешких борби. Непријатељ је већ 18. јуна покушао с мањим снагама да се пробије од Кисељака према Крешеву, а затим су услиједили и његови напади ка Фојници. Пошто је потиснуо Прву бригаду и батаљоне Четврте бригаде, непријатељ се 22. јуна нагло повукао на цесту Кобиља глава—Кисељак. Само је осигурао пребацивање својих већих снага том комуникацијом.

С обзиром на измијењену ситуацију — пошто је Врховни штаб с главнином прешао у источну Босну — даљи боравак Пете дивизије на том по-

дручју био је излишан. Одлучено је да се цијела дивизија пребаци преко цесте Кисељак—Бусовача, ближе ријеци Босни, да би прешла у источну Босну и садјејствовала јединицама које су тамо предузимале офанзивне операције. Према добијеном задатку Четврта бригада је, заједно с Првом бригадом и Ударном групом батаљона (која је 21. јуна стигла у састав дивизије из Другог корпуса на челу с комесаром бригаде Димитријом Бајалицом), прешла у снажан напад на непријатеља дуж комуникације Лашва—Сарајево. На прузи и цести између жељезничких станица Лашва и Добриња налазила се свега једна чета домобрана, али је посебно пруга била добро обезбијеђена препрекама и бункерима, а комуникација је била заштићена и ријеком Босном, која се у то вријеме није могла прегазити. Дивизија је кренула у напад 28. јуна у 18 сати и успјела да потпуно изненади непријатеља.

Удар на пруге

Други и Четврти батаљон Четврте бригаде пошли су из села Концил и преко Џиндића и Горњих Сеона избили на ријеку Босну. Један вод Другог батаљона с одјељењем бригадних пионира, којем је на челу био увијек хладнокрвни, али и својеглави Илија Ђерић, упућени су одмах на цесту према Високом да је поруше и затворе. Остале снаге Другог и Четвртог батаљона су у 23 сата посјеле мост у селу Граб и без сметњи пребациле се на другу обалу ријеке. Није било никакве пуцњаве. Други батаљон је одмах продужио ка жељезничкој станици Добриње, а Четврти према Порјечанима. Домобранска посада у Добрињу била је потпуно изненађена и савладана је после веома кратке борбе. Убрзо затим наишао је један теретни воз од

Високог па му је батаљон поставио засједу у Добрињу и зауставио га. Композиција од 80 вагона је одмах уништена, као и зграда жељезничке станице. Батаљон је продужио кретање дуж пруге према Високом и у 2 сата послије поноћи стигао до жељезничке станице Порјечани, која се налази свега 4 км од Високог. И та станица је спаљена, а порушен је и добар дио пруге између Добриње и Порјечана. Послије тога су Други и Четврти батаљон заједнички затворили правац према Високом.

Трећи батаљон четврте бригаде кренуо је такође из Концила и стигао на ријеку Босну код села Доња Папратница. Требало је да се преко ријеке пребаци сплавом, али то је ишло веома споро. Зато је батаљон пошао уз ријеку и прешао је преко моста у Грабу, а послије тога једном четом рушио пругу према Ћатићима.

У том времену Прва бригада је напала Какањ и брзо заузела сва постројења рудника угља. И Ударна група батаљона извршила је своје задатке. Дивизија је у тој акцији убила 21 непријатељског војника, а заробила 130 и 4 официра. Плијен је био: 105 пушака, 1 тешки митраљез, 5 пушкомитраљеза, 94.000 метака, 250 бомби, 1 вагон динамита; 23.000 кг брашна, вагон шећера, милион куна (новац НДХ) итд. Око 4 вагона разне робе раздијељено је рударима и народу из околине. У цијелој акцији из дивизије су 2 борца погинула и 9 рањено. Непријатељу је нанесен страشان ударац. Уништена су сва постројења рудника с електричном централом, 6 мостова на Босни, 6 жељезничких станица, два воза са 158 вагона, пруга у дужини од 30 километара итд.

Народ и рударски радници у Какњу веома су топло дочекали борце Пете дивизије. У Четврту бригаду ступило је 17 младих рудара, Хрвата и Муслимана, а један од њих донио је и машину за ми-

нирање. Знатно више бораца приступило је Првој бригади.

Близу села Добриња Другом батаљону се предало 25 припадника тамошње Муслиманске милиције. То су били сељаци који су узели оружје да би се штитили од пљачкашких упада усташа и четника. Пошто је с њима разговарано, остављене су им пушке па су остали код својих кућа (а доцније су сарађивали с јединицама НОВЈ).

Тих дана комесар бригаде Светко Качар Качо био је болестан од тифуса. Преко ријеке Босне пренијели су га борци Трећег батаљона. Качо се љутио што не може да учествује у акцији, а кад је прешао ријеку, гунђао је на борце који су га носили: „Ви ме, другови, баш пренесосте жедног преко воде!“

Непријатељ (7. СС дивизија) није могао да поднесе пораз па је у Високом и околини сакупио снаге и већ 29. јуна у 5 сати ујутро пошао да помогне својим разбијеним јединицама у Какњу. Прво је напао Други батаљон Четврте бригаде. У том нападу учествовало је око 400 непријатељевих војника, (домобрани из 4. ловачке бригаде и 2 ојачане чете њемачког пјеш. пука „Бранденбург“) које су подржавала 2 тенка и 2 оклопна воза, али они, зато што је била порушена и цеста и пруга, нису могли да пруже неку нарочиту помоћ својој пјешадији. Непријатељ није знао гдје се налазе снаге бригаде, па је био изненада дочекан, тако да је у првом сукобу претрпио осјетне губитке. Тек око 11 сати сукобио се са главнином Другог и Четвртог батаљона, када се развила жестока борба. Непријатељ је био упро све своје снаге да се пробије до Какња. У његовом нападу учествовало је и 7 авиона, али је Четврта бригада издржала на својим положајима. У тој борби, која је трајала све до ноћи, бригада је имала 3 погинула и 10 рањених. Међу погинулима

био је и командир Друге чете Четвртог батаљона Тривун Јовић.

Преко Брезе и Вареша до Озрена

Наредног дана је Четврта бригада преко Прхова стигла до Брезе и одмах у ноћи извршила напад на рудник Брезу и жељезничку станицу Дабравине. Станица је у брзом нападу заузета и одмах спаљена, али рудник није освојен, јер је непријатељу стигло појачање. Разорено је и око 400 метара жељезничке пруге. Међу убијеним непријатељским војницима нађен је и један потпуковник.

Губици бригаде били су 11 погинулих и рањених. У тој борби највише су се истакли борци Другог батаљона. Командир Прве чете Марко Вукобрат упао је с Миљканом Пуцаром у један непријатељски ров и брзо га очистио. Тада је заплијењен и један „шарац“. Али, батаљон је имао и губитака. Погинули су командир чете Илија Бурсаћ (ранији командант батаљона) и његов комесар Миле Радић. Њих је погодила иста мина.

Већ. 2. јула непријатељ је кренуо у противакцију. Покушао је да опколи Четврту бригаду код Крачића и Љешнице. Не само да у томе није успио, већ је у борби, која је трајала 7 сати, разбијен и одбачен. У тој дугој и нимало лакој борби нарочито је запажена храброст и вјештина пушкомитраљесца Јове Рељића Црног, који се и до тада често истицао. Црни је био родом из Рељића код Грахова. Није био писмен, али је био мајстор са својим пушкомитраљезом. Висок, тамнопут, снажан, у борби самопоуздан, као да је саздан од челика, уливао је сигурност гдје би се појавио. Зато му је командант бригаде Раде Зорић наредио:

„Црни, овдје имаш да останеш! Непријатељ не смије проћи! Не смијеш се повући!“

Црни је био на таквом мјесту да је цијелу једну домобранску сатнију „држао у шаху“ с уживањем, често мијењајући положај и шибалујући кратким рафалима сваки покушај домобрана да пређу у напад. У међувремену, док се Црни „варакао“ с домобранима, двије чете Другог батаљона, на челу с Милошем Тањгом, прошле су тој сатнији за леђа и заробиле 40 домобрана, а с њима и једног њемачког подофицира.

У цијелој тој борби, коју је водила Четврта бригада у тих 7 сати, убијено је и рањено око 80 домобрана, а међу њима и један њемачки официр. Плијен је био: 2 митраљеза, 2 минобацача с 80 мина, 50 пушака, доста муниције и друге опреме. У борби је тешко рањен замјеник команданта Другог батаљона Митар Тица, који је иначе волио да иде тамо гдје је било најтеже. Код Љешнице га је метак погодио у десно плеће. Рањен је и помоћник комесара Друге чете Другог батаљона Дмитар Лукач, кога су борци звали Црни или Ћић. Ни његова рана није била лака.

Свих 40 заробљених домобрана су још истог дана увече пуштени да иду својим кућама. Само им је одузета војна опрема.

Њемачки подофицир је на саслушању пред бригадним обавјештајцем Османом Алајбеговићем, који је врло добро говорио њемачки, дао доста података о распореду и намјерама Нијемаца и домобрана. Саопштио је, између осталог, и то да је предвиђено да рано ујутру положаје бригаде нападне авијација, а затим да услједи јуриш. Тај податак је одмах искоришћен. Положај је маскиран. Запаљене су „ломаче“, а на појединим мјестима пободено коље и уређено тако да личи на усамљене стражаре. Кад је све то уређено, бригада је пошла на марш, тихо, кроз потоке, између непријатељевих

положаја, а затим је прешла варешку пругу и стигла до јутра до села Пољанице.

Ујутру је доиста непријатељ извршио планирани напад. Али, још прије доласка авијације Нијемци су открили да на положајима бригаде нема никога па су пожурили да се у то увјере. И управо кад су њемачке чете избиле на те положаје, наишла је авијација и, пошто је видјела циљеве, осула ватру и бомбе — по својим војницима.

У међувремену је Четврта бригада код села Пољанице разрушила око 50 метара трачница, а у селу Будожел најшла је на око 150 наоружаних сељака, припадника сеоске милиције. Нису се разбјежали, већ су пријатељски примили борце, угустили их и дали им доста података о непријатељским снагама које су се налазиле на том подручју. Од тих сељака оружје није одузето. Послије краћег одмора, још исте вечери, 3. јула, бригада је ушла у село Округлица и одатле истјерала око 150 четника. Један четник је убијен и 1 заробљен. У селу је нађено и 13 пролетера, које су четници држали у заробљеништву. Они су се одмах прикључили бригади.

Сукоби с четницима наставили су се и наредних дана у селу Хаџићи, гдје је убијено 7 а заробљено 7 четника, и по околним висовима све до Нишића. Међутим, 9. јула је из правца Иванчића и Карауле према Нишићима кренула 7. пуковнија 4. хрватске ловачке бригаде па је око 12 сати изненада дочекана од Првог и Другог батаљона Четврте бригаде. Домобрани су били збуњени и доведени у готово безизлазну ситуацију, али су се ипак извукли, благодарећи томе што је усљед магле дошло до неспоразума између та два батаљона, па је Први батаљон забуном отворио ватру на борце Другог батаљона. То је помогло домобранима да се среде и организују одбрану. Ипак, не-

пријатељ је имао око 30 мртвих и рањених. Заробљен је један домобрански подофицир. Бригада је имала 2 погинула и 1 рањеног борца.

То што је пропуштено овом приликом остварено је још боље и брже наредног дана. Између 2 и 4 сата ујутру бригада је сачекала 3. бојну (батаљон) те исте пуковније у Раковој Нози. Пошто се нашла у окружењу, без много изгледа да се извуче, и послје двочасовног пушкарања, у којем је бојна имала око 100 рањених и погинулих војника, већина домобрана је бацила оружје и предала се. Тада је заробљено 270 домобрана, а међу њима и 5 подофицира. Предао се и љекар бојне доктор Куленовић, који је имао чин официра. Плијен је био: 240 пушака, 2 тешка митраљеза и 1 пушкомитраљез, 2 минобацача, 15.000 метака и друга опрема. Ипак, најважније је било то што у тој акцији бригада није имала губитака.

Сви заробљени домобрани и подофицири су послје саслушања и објашњавања циљева народно-ослободилачке борбе пуштени, а др Куленовић је остао у бригади, јер је изјавио да жели да се прикључи јединицама НОВ. Он је испричао и епилог случаја код Љешнице, гдје је њемачка авијација забуном митраљирала и бомбардовала властите јединице. Према његовим ријечима Нијемци су тада имали око 40 погинулих и рањених војника.

Од Нишића је бригада, с Ударном групом батаљона и дивизијском болницом, пошла на Озрен. Убрзо су се, међутим сви вратили, јер је послје процјене ситуације — а пошто је била поново изгубљена веза с Врховним штабом — штаб дивизије одлучио да све своје снаге пребаци натраг преко ријеке Босне и да дјејствује у троуглу Високо—Коњиц—Бусовача. Подручје Озрена је веома сиромашно и тамо се тешко долазило до хране, а непријатељ је ужурбано појачавао своје снаге и

вршио притисак на дивизију да би заштитио важне објекте у близини Сарајева. Стога се већ 15. јула цијела Пета дивизија поново примакла ријеци Босни. Најприје је пређена варешка пруга. При том је Четврта бригада поново упала на жељезничку станицу Дабравине и уништила сва постројења. Ријеку Босну прегазила је између Добриња и Порјечана па је и тај покрет, као и друге јединице дивизије, искористила да потрга пругу Лашва—Сарајево на одсјеку свог прелаза. У томе су се борци већ прилично добро извјежбали, па су то изводили лако и вјешто, а и с посебним уживањем.

„Мајсторије“

Те успјешне нападе на жељезничке пруге ради њиховог рушења и онемогућавања промета бригада је наставила и касније. Пошто се само мало одморила — уз уобичајени рад, који је био иначе врло обиман у сваком слободном времену — бригада је у ноћи између 22. и 23. јула порушила пругу између Лашве и Какња на неколико мјеста. Сваки батаљон је „опарао“ по неколико стотина метара трачница.

У ноћи 26/27. јула бригада је опет сишла на пругу између жељезничких станица Каоник и Модриња и извршила напад на Бусовачу. У Модрињу је спаљена жељезничка, а у Лашви жандармеријска станица. Упад у Бусовачу није потпуно успио, јер су тамо пругу чувала 2 оклопна воза, а жељезничку станицу и 1 тенк. Но, у току напада борци су успјели да запале зграду шумске управе, један државни магацин и један дрвени мост, а порушили су и неколико бункера. Заплијењено је нешто намирница и 3 пушке. Жељезничка пруга је те ноћи порушена на више мјеста. У станици Модриња заробљено је 12 домобрана, а заплијењено 12 пушака

и 1 пушкомитраљез. Као и раније, и ти заробљени домобрани су пуштени. Послије тога, у ноћи између 31. јула и 1. августа, опет је Четврта бригада рушила пругу и то између Каоника и Витеза и између Добриња и Порјечана. На обадва мјеста пруга је поново разваљена. У свим тим акцијама бригада није имала никаквих губитака.

Морал бораца био је тада виши него икада прије. Борци су се присјећали разних ранијих згода и препричавали их. Једна од тих ведријих прича била је и она о комесару Другог батаљона Мирку Вранићу, који је у централној Босни, сумњајући у то да су борци који се јављају да су болесни доиста обољели, измислио свој преглед: узимао је кашику и тражио од бораца да зину да би им видио језике. Али, једног дана, и Мирко је нешто оболио и потужио се, а Милош Ајдер Кепец је одмах донио кашику и рекао: „Друже комесаре, сада ти зини!“ И Мирко је показао језик, прихватајући то и као шалу и као уведено „правило“. Те и такве ведре приче некада су биле осјенчене и тугом ако би се неко сјетио којег палог друга, али су најчешће завршаване громким крајишким смијехом, јер су борци вољели и шале на свој рачун. Бригадни курир Копања је највише волио причу о томе како је постао славан у бригади у Гламочком пољу, последије преласка Шатора, када је преко везе дошло наређење „Нека стане Копања“ а негдје на половини колоне већ је то наређење гласило: „Да се стане код пања“ па су готово цијела два батаљона стала јер је неко угледао некакав пањ и застао.

Напад на Горњи Вакуф

С пруге се бригада пребацила ка Горњем Вакуфу и у ноћи између 3. и 4. августа, скупа с Травничким одредом, напала тај градић, у којем се

налазила једна бојна (батаљон) 13. домобранског пука. У оштрој борби, која је трајала до 5 сати ујутро, домобрани су сатјерани у зграду школе и у неколико бункера, али им је тада пристигло појачање из Прозора.

Заробљено је 57 домобрана, међу којима 1 официр, 1 лекар и 3 подофицира. Од тих домобрана 22 су се јавила у бригаду и остали су као борци, а сви други су пуштени. Међу убијенима био је и један њемачки официр и 6 војника. Плијен је био: 47 пушака, 2 тешка митраљеза, 1 пушкомитраљез, 31 000 метака и друга опрема.

Бригада је имала само 4 рањена борца, а и од тих тројица су рањена од властите бомбе коју су неопрезно активирали.

Још прије напада била је постављена засједа према Прозору, па су непријатељу који је наишао отуда у помоћ посади у Г. Вакуфу упаљена 2 камиона, али је та засједа иначе била доста слаба и непријатељ је успио да прође. Међутим, већ 6. августа непријатељ се извукао из Г. Вакуфа па је Трећи батаљон ушао у градић без борбе.

Четврта бригада се онда вратила натраг да опет руши пруге. Док је Прва бригада 10. августа увече нападала аеродром у Рајловцу и уништавала непријатељеве авионе, Четврта бригада је разрушила пругу између Добриња и Порјечана. Затим је то исто учинила у неколико наврата и на прузи Травник—Лашва. Увече 16. августа три батаљона Четврте бригаде упали су поново у Бусовачу и разрушили пругу између Каоника и Лашве. Бусовача није заузета, јер је око 500 легионара пружало снажан отпор. Непријатељ је претрпио доста губитака. Заплијењен је 1 минобацач 81 мм са 69 мина, 1 пушкомитраљез, 9 пушака, 2 аутомата и доста разне опреме. Бригада је заробила 6 легионара. Властити губици били су: 2 погинула и 13 рањених.

Да би сачували пругу, Нијемци и усташе су ангажовали и четнике из источне Босне да им помажу. Тако се догодило да су четници из Зеничког четничког одреда напали Четврти батаљон Четврте бригаде док је рушио пругу код станице Добраиње. Тај напад четника одбијен је доста лако и они су за собом оставили 6 мртвих и 4 рањена.

Сав тај период био је испуњен готово сталним борбама и маршевима уз веома мало одмора. Као и остале јединице Пете дивизије, и Четврта бригада је нанијела непријатељу тешке губитке. У тим борбама бригада се потпуно очеличила, стекла велико искуство и добро се увјежбала за све врсте акција.

Ослобођење Бугојна

Круна тих успјеха била је борба за Бугојно 22. и 23. августа, када је Четврта, заједно са Трећом крајишком бригадом Прве пролетерске дивизије, успјела да готово уништи посаду од око 500 усташа „бобановаца“ и једну чету усташке милиције који су били веома добро утврђени, ограђени жицом и бункерима, и ријешени да се боре на живот и смрт. У тој борби највећу улогу имао је Трећи батаљон Четврте бригаде, који се — као и у Гламочу — увукао у град и изнутра напао непријатеља, па је тако омогућио Првом и Четвртом батаљону да ударом споља ликвидирају бункере.

Напад на Бугојно организовали су и водили заједнички штабови Прве пролетерске и Пете дивизије.

„Бобановци“ су били, уз „Францетићеву црну легију“, најзглосласније и најкрволочније усташе. То је био скуп некадашњих сеоских и градских силеџија и бадаваџија, које су биле готове на све. Гдје год су долазили, „бобановци“ су клали и убијали и садистички уживали у својим злочинима.

Званично, то је био 5. усташки дјелатни стајаћи здруг (бригада), а звани су „бобановци“ по свом команданту Рафаилу Рафи Бобану, који је у усташкој емиграцији провео више година, а још тада је био познат као окрутни терориста.

Иако су „бобановци“ били добро увјежбани, њих је напад веома збунио, јер су већ првог дана претрпјели велике губитке. Борци Четврте бригаде показали су изванредну смјелост и умјешност у вођењу уличних борби у граду. Усташама је једино преостало да се забарикадирају у три веће чврсто зидане зграде, одакле су пружали очајнички отпор с надом да ће тако дочекати помоћ споља и извући живе главе. Тај њихов отпор је трајао 2 дана и 2 ноћи, све до 25. августа у један сат. Тада је пала и посљедња зграда — општинска кућа.

Један број усташа је успио да се извуче из обруча, а у Бугојну је остало 78 погинулих. Заробљено је 48 усташа. Скупа с једним батаљоном из Ударне групе Четврта бригада је тада заплијенила 6 пушкомитраљеза, 74 пушке, 25 000 метака, 240 ручних бомби и доста друге војне опреме.

У току цијеле борбе за Бугојно губици Четврте бригаде били су 4 погинула и 7 рањених, а и то највише у тренутку кад су усташе пошле да се пробију из обруча према Шебешићу па су наишле на позадинске дијелове бригаде, који се с те стране нису били осигурали. Тада је погинуо економ Прве чете Другог батаљона Тркуља, а тешко је рањен, зрном у вилицу, интендант батаљона Милош Нинковић. Такође је био рањен и економ пратеће чете Стеван Ајдер, звани Ђето Цукић.

За показано пожртвовање и успјех у борби за ослобођење Бугојна врховни командант НОВ и ПОЈ друг Тито похвалио је борце и старјешине Четврте бригаде, а такође и Трећу бригаду Прве пролетерске дивизије.

Почетком септембра расформирана је Ударна група батаљона, па је дио бораца из те групе, у јачини једног батаљона, распоређен у јединице Четврте бригаде. Тако је бригада ојачана, па је опет имала око 1.100 бораца. Из бригаде је тада отишао дотадашњи комесар Четвртог батаљона Лазо Радошевић Поп. Он је прије рата био ђак богословије али касније, у току рата, када је у Крајини организован конгрес богослова који учествују у НОР-у и подржавају НОП, није хтио да иде на тај конгрес, иако му је био дат и партијски задатак. Звали су га Поп, јер је у Четвртој бригади мало ко био без надимка, а неријетко је даван надимак који је љутио оног коме се даје. Тако је и Радошевић дуго гунђао и говорио „Ја с поповима немам ништа“, све док се привикао да га другови ословљавају „друг Поп“. Он је из бригаде упућен за комесара Височко-фојничког одреда. За команданта одреда одређен је Ђуро Ђурић, ранији командант Првог батаљона а затим шеф обавјештајног центра бригаде. Међутим, он је убрзо настрадао. Неко га је издао па су га легионари ухватили на спавању и убили. Спавао је ван штаба и изван простора који је одред обезбјеђивао.

У састав Четврте бригаде дошло је тада и 15 бораца из Височко-фојничког одреда. Углавном су то били радници и ђаци који су изишли из Сарајева. Из Травничког одреда дошло је 40 бораца.

ПУТ У САНЦАК

До 7. октобра Четврта бригада је извела десетак врло успјелих акција на пруге Травник—Лашва и Сарајево—Пазарић. У тим акцијама погинуло је око 120 непријатељевих војника, а заробљено 8. Нарочито је била успјешна акција на прузи између Хаџића и Блажуја, гдје су минери Четврте бригаде

дигли у зрак војни транспортни воз. Минери су се у том послу добро извјежбали, а посебно Илија Ђерић, који је од авионских бомби и топовских граната које нису експлодирале, приправљао мине и зналачки минирао све што је требало порушити.

Бригада је ударала на комуникације и тамо гдје се најмање могла очекивати. Тако је 3. октобра Друга чета Другог батаљона сишла и направила засједу на путу Прозор—Рама, пошто је дио чете прегазио ријеку Раму. С водом Јована Бајића прешао је и командир чете Коста Кајдић, а и један дио Другог вода на челу с водником Миладином Будишом. На ту засједу наишла су 4 камиона пуна легионара. Ишли су из Прозора. Кад је отворена ватра, један камион се сурвао у Раму, док су легионари из остала 3 камиона, послје огорчене борбе, успјели да обезбиједе повратак у Прозор. У тој борби погинуо је водник Миладин Будиша. Њега су погодиле крхотине гранате, коју је испалио један од два тенка када су пристигли у помоћ легионарима.

Први и Четврти батаљон Четврте бригаде били су упућени до Илице, код Сарајева, гдје је требало да 27. септембра прихвате једну легионарску минобацачку чету, која је жељела да пређе на страну НОВ. Но, због неких неспоразума у обавјештавању, та чета није изишла, јер су Нијемци сазнали за њене намјере па су стигли и разоружали је. Само 14 легионара је успјело да умакне с оружјем, и они су пришли тим батаљонима.

Дуги марш

Пошто се до 10. октобра бригада одмориле у Фојници, наредног дана је пошла на марш према Иван-седлу. Била је добила задатак да заузме Па-

зарић, али у томе није успјела. Пошло јој је за руком једино да уништи дио пруге код Пазарића и да пређе на падине Игмана, гдје је наишла на четнике. Тамо је убила 5, а заробила 19 четника с 10 пушака. Тада су нестали борац Лазо Вукоњак и болничарка Милка Бањац.

Тиме је у ствари започео велики марш Пете дивизије из Босне у Санџак. Задатак дивизије дао је лично врховни командант. Требало је да по доласку у Санџак дјејствује заједно с Другом ударним корпусом под командом Пека Дапчевића у сврху јачања утицаја НОП-а, стварања и развијања народне власти, мобилизације за НОВ и стварања услова за даљи продор ка Србији. У саставу дивизије биле су Прва, Четврта и Десета крајишка бригада.

Већ 16. октобра, пошто се пребацила сјеверно од Трнова, Четврта бригада је прешла огранке Јахорине и 19. увече избила на Јабуку, близу Устипраче. Том приликом је Други батаљон наишао на групу четника и у краткој борби их растјерао. Друга колона бригаде ишла је ка Фочи долином Бистрице и при том наилазила на страшне призоре. Готово свугдје су се видјели полутрули лешеве побијених бораца који су ту пали послје пробоја преко Зеленгоре и Миљевине. И касније у Фочи, по вођњацима, борци су наилазили на људске костуре.

Само дан касније, 20. октобра, с осталим јединицама дивизије, Четврта бригада је прошла кроз Фочу, а затим се упутила према Чајничу. И у Фочи и у Чајничу борци су видјели исту тужну слику: обадва града су била напола уништена, пуни трагова четничког дивљања и злочина. Ни у Фочи ни у Чајничу готово није било ниједног Муслимана. Тамошња четничка клања спадају у најтеже злочине извршене у току рата у Југославији. Хиљаде

муслиманских породица из тог краја, као и из сусједног Санцака, побјегло је у Босну. Та пустош, рушевине и паљевине које су борци гледали и сазнања о тешким четничким злочинима над невиним људима подсјећали су борце на усташке злочине у Крајини у српским селима.

Борци Четврте бригаде били су орни за борбу, али су четници пред њима само бјежали.

„Стојте, ђикани! Стој, бандо“! — викали су борци за њима, изазивали их, али све је било узалуд. Кољачи и паликуће су бјежали од борбе.

Преко Лима

По наређењу Врховног штаба Пета дивизија је пошла да ослободи Рудо, Вишеград и Прибој. Четвртој бригади је повјерено да у једном покрету ослободи Рудо а затим и Прибој. Најприје је успјешно прешла ријеку Лим. Нарочито се истакао пушкомитраљезац Илија Радановић, који је међу првима прешао Лим и својим пушкомитраљезом спријечио четнике да омету прелаз осталим јединицама бригаде. За јуначко држање на том мјесту Радановић је касније, приликом прославе октобарске револуције, 7. новембра, добио од штаба дивизије на поклон ручни сат.

Чим је прешла Лим, бригада је продужила марш према Рудом, које је бранило око 400 четника из Дринског корпуса. Они су се разбјежали кад се бригада развила за борбу и кад је од прве ватре неколико њих убијено.

Замка на Бијелом брду

Пошто је тако 25. октобра ослобођено Рудо (гдје су јединице НОВ први пут стигле од одласка Прве пролетерске бригаде, 22. децембра 1941, која је у

том мјесту формирана) одмах је из Четврте бригаде упућен Други батаљон под командом Милоша Бајића да нападне село Раванци. Батаљон је имао задатак да посједне висове и да одатле обезбјеђује јединице дивизије у Рудом и долини Лима. Међутим, док је батаљон био у покрету, командант Бајић је сазнао да се у Раванцима налази Дража Михаиловић са својим штабом и да су с њим енглеска и америчка војна мисија. Умјесто да одмах обавијести штаб бригаде и да сачека да се организује напад на Раванце већим снагама, које би обезбиједиле пуни успех, он је још пожурио, увјерен да је и снага његовог батаљона довољна за ту акцију. Доиста, батаљон је успио да изненади и растјера четнике. Дража је из Раванаца побјегао — како се послјије чуло — у гађама, а и официри његовог штаба су се разбјегли наврат-нанос. За њима је остало готово све што су имали. Но, у журби да ухвати Дражу и да крунише ту акцију, Бајић је напросто заборавио да обезбиједи батаљон. Није имао ни претходнице. У увјерењу да четници бјеже „као мишеви“, претјерано самоувјерени, и борци и старјешине су јурили напријед, а за њима и цијела батаљонска комора. Четници су у једној јаруги на Бијелом брду припремили засједу и батаљон је у њу упао.

Кад је планула ватра, међу борцима је настала пометња. Четници су одмах пошли на јуриш уз велику дреку и цику. Сваки је викао из свег гласа, тако да се са свих страна чула пуцњава и галама, а најчешће повици „Хватај живе!“ Највише су се окомили на батаљонску комору.

Користећи то изненађење и насталу пометњу у батаљону, четници су у том свом првом налету успјели да заробе више бораца из коморе. Могло се догодити да побију и похватају још, јер у паници готово сваки борац је бјежао како је могао. Умало није страдала и референт санитета батаљона Рада

Богдановић. Док је бјежала, налетјела је на неке другове који су угледали њену дугу косу и помислили да је и она четник, јер су сви четници били дугокоси. Рада је, на своју срећу, нешто викнула и другови су је препознали у последњем тренутку.

Најбоље су се снашли пушкомитраљесци Илија Рађевић и Владо Кеџман. Њихова спретност и упорност помогла је да у насталој гужви није било више губитака, јер је ватра њихових пушкомитраљеза зауставила четнике и помогла борцима да се среде и пруже отпор.

Све ухваћене борце четници су одмах стријелили, а неке од њих су поклали. У том сукобу батаљон је изгубио и 2 пушкомитраљеза.

Тада су ухваћени и убијени борци Милован Арамбашевић, Ђоко Коњевод, Драго Ђатић, Узеир Салић, курир Илија Гиговић, економ чете Мирко Мишић, кухари Никола Грубор и Божо Ињац, месар Перо Мрђа, Илија Шево, (економ чете) Миле Недимовић, кухарица Тонка (родом од Задра), (коњоводац) Петар Зорић и (замјеник интенданта батаљона) Стеван Филиповић; погинули су: водници Ристо Голић и Петар Добријевић, пушкомитраљезац Јово Ерџег, десетар Миле Ђилас и борци Перо Пањачак, Милан Калас, Мухарем Грађевић, Коста Јандрић, Иво Челиковић, Мехмед Пазаревић, Милош Раванац, Петар Ђорић и Милан Мекњач.

Чим је свануло, цијела Четврта бригада је напала четничку Златиборску бригаду у селу Бјелушине и у снажном налету је распршила. Борци су били пуни гњева. Млатили су четнике без милости. У Бјелушинама је нађен велики плијен у четничким магацинима. Убијено је 45, а заробљено 47 четника.

Командант Другог батаљона Милош Бајић смијењен је одмах с дужности. Било је тада — у штабу бригаде и дивизије — и говора о томе да му треба

судити, јер је био непосредно одговоран за велике губитке које је претрпио батаљон, али је оцијењено да је и смјењивање с дужности велика казна. Касније се он у многим борбама истицао храброшћу па је опет постао старјешина.

Ослобођење Прибоја

У међувремену је Четврта бригада, заједно с Десетом бригадом, добила задатак да ослободи Прибој на Лиму. И тамо су били четници. Пролазећи кроза села која су с радошћу поздрављала борце као своје ослободиоце од тешког четничког зулума, бригаде су дошле на домак Прибоја. Да би изненадио четнике, Милош Тањга је на станици Миоче нашао једног машиновођу и наредио му да покрене локомотиву према Прибоју. За другу локомотиву је закачено неколико вагона у које се укрцао готово цијели Други батаљон. Тањга је на тендеру локомотиве пошао напријед. С њим су били водници Петар Тица и Милош Убовић и борци Триво Пећанац, Милош Пувача и Мирко Лукач. Локомотива је у пуној брзини улетјела на станицу у Прибоју, а тада је започео и напад са спољне стране на град. С Тањгом на челу, борци су поискакали из воза и одмах отворили ватру. За њима, у кратком размаку, стигао је и воз с Другим батаљоном. Изненађени и уплашени, четници су се разбјежали и одјурили преко Увца.

У Прибоју и у Добруну су заплијењени италијански магацини пуни хране, муниције, одјеће и обуће. Ти магацини су остали тамо последије капитулације Италије, а и један број италијанских војника и старјешина који су — да би избјегли предају Нијемцима — остали на територији коју су контролисали четници Д. Михаиловића. Тако се и догодило да је Прва крајишка бригада, када је на јуриш

заузела Добрун, у њему заробила, поред 25 четника, и 200 Италијана.

Неколико наредних дана Четврта бригада је била углавном ангажована на томе да заплијењену муницију, намирнице и опрему из магацина у Рудом и Прибоју утовара у камионе, који су то све превозили у Пљевља, гдје се налазио штаб Другог ударног корпуса на челу с Пеком Дапчевићем.

Убрзо су се пред бригадама Пете и Друге пролетерске дивизије нашле и њемачке јединице, а затим и бугарске. Четрнаестог новембра, у борби код Качева, на цести која води ка Сјеници, Четврта бригада се сукобила с Нијемцима (2. пук дивизије „Бранденбург“ и легија „Кремплер“), с којима су били и балисти (војска албанске националистичке организације „Бали Комбетар“, по устројству и циљевима веома слична четницима). Балисти су доведени у Санџак под окриљем Нијемаца да би се тукли против НОВЈ.

Качево

Борба код Качева трајала је пуна три дана. То је био противнапад јединица Пете и Друге пролетерске дивизије на око 2000 Нијемаца и исто толико балиста. Непријатељ је располагао и тенковима. У ствари, то је био непријатељев увод у офанзиву „Кугелблиц“. Борба је била изузетно жестока. Поред Четврте крајишке, у борби су биле и јединице Друге далматинске, Друге пролетерске, Треће санџачке и италијанских бригада „Тауриненсе“ и „Венеција“, које су приступиле НОВЈ.

Италијанска бригада „Тауриненсе“ била је у саставу Друге пролетерске дивизије, а бригада „Венеција“, која је тада имала око 900 бораца, добро наоружаних, али слабо борбених, укључена је 5. новембра у састав Пете дивизије.

У напорној борби код Качева Четврта бригада је поново потврдила своју чврстину, а такође и висок морал својих бораца. Ту јој је погинуло 10 а рањено 44 борца. Међу погинулима биле су и три болничарке, а двије су рањене. У борби код Качева погинули су и командир вода Јово Бајић и пушкомитраљезац Мирко Ђубић, брат команданта Трећег батаљона Душана „Ђубе“. Тада су рањени и командир чете Коста Кајдић, командир вода Лазар Тица и водни делегат Лазар Вишекруна.

Код Качева је првог дана борбе погинуо и комесар чете Душан Бајић. Само дан раније он је био искључен из Партије јер је једног дана, док је његова чета била близу Прибоја, наишао на неку девојку па је застао и почео да је задиркује. У томе је и претјерао па је то оцијењено као непристојно понашање једног старјешине, а поврх тога и политичког радника, и као нешто што крњи лик комунисте. Казну искључења Душан је тешко примио и зато је у првој борби почео да срља на непријатеља с очитом намјером да некако поправи своју грешку. У томе није успио. Стигла га је смрт.

Тих дана је и Прва крајишка бригада, с италијанском бригадом „Венеција“, напала Бугаре у њиховом гарнизону у Кремни. Заробљено је 65 Бугара. Послије доста наговарања и убеђивања ти Бугари су пристали да остану у јединицама НОВЈ па су распоређени у Прву и Четврту бригаду Пете дивизије. У Четврту бригаду 26. новембра дошло је 27 Бугара. Послати су у више чета, у све батаљоне. Врло издашно су причали о томе како мрзе фашизам и Нијемце и како горе од жеље да се против њих туку. Но, није прошло више од седам дана, а првом приликом: када су Нијемци с бугарским јединицама, четницима и балистима прешли у офан-

зиву на јединице НОВЈ у Санцаку, њих 20 је пребјегло непријатељу.

Почетком децембра 1943. цијела Пета дивизија, а у њеном саставу и Четврта бригада, била је на границама Србије. У Четвртој бригади настала је пјесма:

*„Пушке јече, бомбе бију,
иде војска у Србију...“*

На прагу велике жеље

Иако су борбе свакодневно постајале теже и напорније, а непријатељ све снажнији и тврђи, борци су били одлично расположени.

Пред њима је био велики жељени тренулак: да закораче према Ужицу, да помогну Србији.

Крајишници су добро видјели како су лијепо примљени у Санцаку, гдје су четници дуго харачили и настојали да остваре свој утицај. У Четврту бригаду приступило је око 80 бораца из Рудог, Прибоја, Нове Вароши и околних села. Свуда су стварали народноослободилачки одбори. Све је то говорило о томе да четници нису успјели да ухвате никакав коријен у народу и да ће тако исто, а вјероватно и више, бити и у слободарској Србији, која је одувијек знала да презире издају и издајнике, зликовце и разбојнике.

До преласка у Србију, међутим, није дошло. Нијемци су започели са снажном офанзивом против Пете и Друге пролетерске дивизије у Санцаку, а истовремено и против јединица НОВ у источној Босни. Четвртог децембра у рано јутро упали су у Пријепоље и изненадили Прву шумадијску бригаду, која је била тек стигла из Србије. Затим су продужили продор и у Пљевља упали 5. децембра. Наредног дана продрли су у Чајниче. Устријемили

су се и на Прибој. Њемачкој 1. брдској дивизији садјејствовали су и дијелови бугарске 24. дивизије. Висећи мост на Лиму који су подигли инжињерци Пете дивизије минирао је Илија Ђерић и срушио 8. децембра. Такође су порушени и мостови у Прибоју, на Увцу, два у Добруну, а када је цијела Пета дивизија прешла стари мост Мехмед-паше Соколовића у Вишеграду и пребацила се преко Дрине, миниран је и тај мост и оштећен између два стуба. По одлуци дивизије тај мост није више разрушен само зато што се имала у виду његова историјска вредност.

Нова непријатељска офанзива

У току надирања Нијемаца последице њиховог продора у Пријепоље, Четврта бригада је, с два батаљона Десете бригаде, добила задатак да се хитно пребаца од Нове Вароши, гдје се налазила на положајима, ка Бистрици и Џурову да би тамо затворила правац према Прибоју. Затим је помјерена на сектор Калуђеровићи—Бољанићи да би с јединицама Друге пролетерске дивизије могла дјејствовати бочно на непријатеља и затворити прилаз Чајничу. То ипак није дало велике користи, јер су Нијемци брзо продрли и у Пљевља и у Чајниче и одбацили јединице Друге дивизије, па је Четврта бригада морала уложити огроман напор да у брзом и дугом маршу стигне у састав своје дивизије, која је већ одступала преко Добруна ка Вишеграду и даље преко Дрине.

Нова непријатељска офанзива није поколебала борце, мада им је тешко пало то што су тако брзо и готово без борби морали да одступају и напуштају ослобођена мјеста у Санцаку. Али то је било неминовно пошто је непријатељ дјејствовао веома брзо и продорно, с добро разрађеним планом да раздвоји снаге Пете дивизије и да их окружи. Те-

шки марш до Вишеграда добро је изморио борце. С муком су ишли. Искусне старјешине су, међутим, знале да сачувају добро расположење бораца. Команданти и командири ишли су на челу својих јединица.

— Хајде, другови да стигнемо што прије — говорио је борцима Другог батаљона кухар Коста, који је иначе тешко маршовао, јер је имао равне табане. — Хајде, па ћемо тамо, кад стигнемо, скухати пуне казане граха и свако ће добити по двије порције!

— А хоће ли бити репете? — шалећи се, питао је борац Никола Симић, који је увијек, и за доручак, и за ручак, и за вечеру тражио додатак и никад се није растајао од порције.

Командир Илија Баришић Илибаша, љут на Швабе, „протестовао“ је:

— Гадови једни, чим окрене зима, а они ударе у офанзиву. Па нисам се још добро загријао од Шатора, још ми је студен у костима!

Комесар батаљона Драго Шобот Шобо, говорио је броцима:

— Враћићемо се ми брзо натраг. Нама Швабе не могу ништа. Видите ли колико нас је!

Пошто је прешла Дрину, бригада се уз високи бријег, кроз шуму борова и јела, попела на Сјемеће. Тамо су већ били окупљени и борци Прве бригаде и узбуђено гледали разваљено село а поред кућа свуда лешеве покланих старца, жена и дјеце. У том муслиманском селу четници су само дан прије извршили покољ избјеглица из Вишеграда. Никада прије борци нису видјели тако нешто. Били су огорчени.

Над просторијом гдје се размјестила Пета дивизија појавили су се истог дана — 10. децембра — непријатељеви извиђачки авиони. Борци Четврте бригаде су већ били искусни у маскирању. И

брзо су погодили шта то значи кад авиони толико круже више њих и настоје да их открију.

„Другови моји!“ — рекао је водник Стево Галић — „и овдје смрди на офанзиву! — Биће опет: потеци-порени!“

Био је то искусан борац предратни радник по пругама и тунелима, који је већ свашта видио и доживио, па је зато брзо погодио шта се спрема.

Но, и други борци су осјећали да су стигли на подручје гдје је непријатељ веома активан.

ПРОБОЈ ИЗ ОБРУЧА

Пошто је прешла Дрину, Четврта бригада је распоређена у села Живаљевићи, Блажујевићи и Стара Гора. С једним батаљоном у селу Доња Лијеска извиђала је непријатеља у Вишеграду, који је тамо стигао неколико сати послвије преласка јединица Пете дивизије преко Дрине.

У ствари, све јединице Пете дивизије већ су биле ушле у обруч непријатељских снага, које су с југа и запада већ посјеле све комуникације и настојале да Двадесет седму дивизију обухвате у источној Босни, а изласком на Дрину непријатељ је тај обруч затворио и с истока.

Поступајући по наређењима Врховног штаба и штаба Трећег корпуса, који је био у источној Босни и под чију је команду стављена, Пета дивизија је тражила излаз из настале ситуације на тај начин што ће се усмјерити сјеверно од цесте Кладањ — Власеница. Због тога је Четврта бригада најприје извршила покрет према селу Жепа, које се налази близу великог кањона Дрине. (Близу Жепе је и стари турски мост у луку, познат по једној од најљепших прича књижевника Иве Андрића.) Бригада је у том муслиманском селу нашла углавном старе људе, жене и дјецу, док су младићи и за борбу способни

мушкарци готово сви од реда били у сеоској милицији, па су побјегли пред бригадом и склонили се. Одатле је бригада кренула преко планине Јавора према Сребреници да би испитала стање на цести Власеница — Сребреница. Утврдила је да је та цеста посједнута и да би прелаз преко ње био веома тежак, посебно зато што су се Нијемци налазили у Сребреници и што су имали истурене јаче снаге на падинама Јавора и Равне планине.

То је утицало на одлуку да се дивизија што прије пребаци према Рогатици, а затим даље, преко пруге Сарајево — Вишеград.

Тај покрет је извршен 14. децембра увече. Четврта бригада је 15. децембра ујутро стигла до Деветака, између Сјеверског и Бабљака. Било је хладно децембарско јутро, пуно магле. Снијег је био смрзнут и не виши од двадесетак центиметара. Око 7,30 магла се нагло подигла и борци су у близини угледали Нијемце. Исто тако, у исто вријеме, Нијемци су наишли и на колону Прве бригаде код села Шетића. Развила се жестока борба. Ни Прва ни Четврта бригада нису могле даље. Снажном артиљеријском ватром Нијемци су успјели да нанесу доста губитака бригадној комори. Под притиском Нијемаца, Четврта бригада се постепено повлачила и борба је трајала до пада мрака. У тој гужви нестало је више бораца. Међу несталима била су и шесторица преосталих Бугара: Ђорђе Давов, Валчо Илијев, Никола Иванов, Георгије Ноносух, Гарон Петров и Иван Јонов. Нестала је такође и болничарка Милена Бучевац, а и борци Радојица Љујић, Богдан Пушкар, Марко Јоксовић, Марко Цвијановић и Илија Пушанић. Никада се није сазнало шта је с њима било. Исто је било и с Првом бригадом. Кад је пала ноћ, све јединице Пете дивизије су се сакупиле, па је извршен прелаз преко цесте која из Сокоца води у Власеницу. Цеста је пређена из-

међу Хан-Пијеска и Крама. Дивизија се извукла из обруча у који је била упала, иако се нашла под ударом главних непријатељевих снага, посебно њемачке 1. брдске дивизије, која се била пребацила сјеверно од цесте Вишеград — Рогатица.

Пошто се раније и Двадесет седма дивизија извукла из обруча, тиме је план њемачке команде да уништи Двадесет седму и Пету дивизију пропао. (Тај план је носио назив „Кугелблиц“.)

Рањеници

Послије пробоја Четврта бригада се помјерила сјеверно од пута Кладањ — Власеница. Већ 20. децембра бригада је добила нови задатак: да са тешким рањеницима пође долином ријеке Криваје до села Осјечана и Репника. Рањенике је требало да преда јединицама Седамнаесте дивизије, која је била на том подручју.

Истог дана бригада је пошла да изврши тај задатак. С батаљонима је ишао и комесар дивизије Илија Матерић. Бригада је носила 8 тешких рањеника, а 20 рањеника било је на коњима.

Пошто се одвојила од дивизије, бригада је с рањеницима послије веома тешког и напорног марша стигла до села Рибница на истоименој рјечици. Двадесет првог децембра су рањеници, у пратњи двије чете, упућени на означено мјесто, гдје је требало да се налазе јединице Седамнаесте дивизије, али тамо није било никога. Због брзог продора њемачке 1. брдске дивизије и дијелова других јединица 5. СС брдског армијског корпуса Седамнаеста дивизија није могла да се задржи на тој просторији. Рањеници су, стога поново враћени у Рибницу. Био је изгубљени цијели један дан. Кад су чете које су носиле рањенике 22. децембра улазиле у Рибницу, у исто вријеме у село су улазили и Нијемци (дијелови 99. пука 1. брдске дивизије), али с друге стране. Тада се

догодило нешто што се готово никада не догађа у рату. Нијемци су били толико исцрпљени и уморни, жељни мира и одмора, да напросто нису имали снаге, а ни воље, да нешто предузму. И чете које су носиле рањенике осјећале су исто: умор и жељу за предахом. Због тога није одјекнуо ниједан пуцањ. Пошто су Нијемци већ били на мосту, рањенике је требало пренијети преко ријеке Рибнице. Сељак Ненад Васић је показао газ на ријеци, која је тада била доста висока, па је и на газу допирала борцима изнад кољена, а мјестимично и до појаса. У воду су међу првима загазили комесар дивизије, командант бригаде, замјеник комесара бригаде Милан Трнинић Црни и командант батаљона Ђубо. Они су помогли да се рањеници безбједно пребаце преко воде, а затим су прешли и остали борци.

Прелаз Рибнице извршен је код села Возуће па је бригада одмах одатле наставила марш према Жедном врху (к. 1089). Било је очигледно да се бригада мора припремити за пробој, а није било података о снагама непријатеља, ни о ситуацији на том подручју. Оцијењено је да би правац пробоја бригаде требало усмјерити ка планини Звијезди и Олову. Тада су комесар дивизије Илија Матерић, руководилац Политодјела Радован Папић и командант бригаде Раде Зорић донијели своју најтежу одлуку у рату: морали су оставити тешке рањенике, који су били на носилима, јер их бригада није могла носити. У ноћи између 23. и 24. децембра у шуми испод Жедног врха направљено је склониште за рањенике. С 12 рањеника, који су били непокретни, остали су водник Мићо Пећанац, курир штаба дивизије и пратилац комесара дивизије, затим болничарке Драгица Сабљић и Вука Нинковић и још два борца, од којих је један био болничар а другови су га звали Шуцо. У шуми, поред склоништа, остављен је и један заклан во. Једном се-

љаку из Возућа дато је близу 800 000 куна (новац НДХ) да доноси млијеко за рањенике. Изградњу земунице и смјештај рањеника надзирао је лично комесар дивизије Илија Матерић и бринуо се да се рањеницима обезбиједи све што им је потребно. Бригадни лекар Казимир Барила оставио је уз рањенике потребан број завоја и љекова.

(У „Ратном дневнику“ Милутина Мораче на стр. 167 под датумом 1. јануара 1944. записано је да је Четврта бригада у близини коте Жедни врх смјестила 23. децембра у земуницу 8 тешких рањеника на носилима и 20 других рањеника, који нису могли даље ићи, а да су с њима остали болничар и болничарка.

Према изјавама другова И. Матерића, Р. Зорића и М. Трнинића остављено је само 12 рањеника. С њима су остали болничарке Драгица Сабљић и Вука Нинковић, затим болничар Шуцо, водник Мићо Пећанац и један борац — а према сјећању Раде Зорића то је био Владо Лукач).

Рањеници су разумјели зашто морају бити ту склоњени и остављени. Ту одлуку су примили доста смирено. Обећано им је да ће се бригада за неколико дана вратити по њих.

Исте ноћи, нешто даље, код Сјенокоса, запанана су и бригадна тешка оруђа: 4 минобацача 81 мм и 2 митраљеза „брете“. И то је учињено зато да би бригада била покретљивија.

Јуриш на Мањин врх

Испод Жедног врха бригада је пошла ка Мањинском врху и 24. децембра прије подне наишла на непријатељске предстраже. На Мањинском врху непријатељ је имао два батаљона из 14. пука 7. СС дивизије „Принц Еуген“. На есесовске предстраже најприје је наишао Душан Ђубић Ђубо с групом

бораца. То је био изненадан налет. Ђубо је у скоку, замахом аутомата, разбио чело једном њемачком официру. Борци око Ђубе такође без пуцња су се обрачунали с осталим есесовцима на предстражи. Иако се још није знало колике су непријатељеве снаге пред бригадом, правац се није могао мијењати. Командант бригаде Раде Зорић се обратио комесару дивизије Илији Материћу:

— Друже Илија, овдје ће нас сигурно дочекати! Пусти да ја пођем на челу бригаде!

— Скупа ћемо — одговорио му је комесар дивизије.

С њима је пошао и Милан Трнинић Црни, а прикључило им се и неколико бораца. Одједном се отворила борба. У једном тренутку Илија Матерић се нашао на отвореном простору, а Раде Зорић га је повукао за руку и повикао:

— Куда ћеш тамо? Чувај се!

Повукао је комесара у заклон. Борба је вођена на веома кратком одстојању. Борци су се изванредно добро снашли, мада у таквој борби никада прије нису били, у снијегу и на тако тешком земљишту, очи у очи с есесовцима. Замјеник комесара бригаде Црни наишао је с групом бораца, међу којима је био и Гојко Ињац Гојин, на четворицу Нијемаца. Борци су тако кидисали на Швабе — а посебно Гојин, тако да нису ни употријебили ватрено оружје, већ су их помлатили кундацима. У јуришу на врх, гдје се налазило неколико барака и гдје је била њемачка главнина, опет је највише грмио глас Милоша Тањге. Њему се, како је говорио, сваки пут прије напада „стварала кора пасја лука око срца“, па је увијек био међу првима. С убијених Нијемаца скидао је нанизане реденике и вукао их натраг, додацујући их пушкомитраљесцима Дмитру Радановићу и Милошу Нинковићу.

„На, узмите, туците их њиховом муницијом!“

Иако су били веома уморни и исцрпљени — јер протекле ноћи због обезбјеђивања, склањања рањеника и закопавања оруђа, а и због велике хладноће (било је нешто око -20°C) нису ни ока склопили — борци Четврте бригаде су у том сукобу на Мањином врху кидисали као најодморнији, смјело и хитро, тако да су Нијемци трпјели велике губитке. Борба је додуше потрајала до пада мрака, али су батаљони њемачке СС дивизије били потпуно разбијени. Убијено је преко 80 Нијемаца, а међу њима и један њихов командант батаљона. Иза Нијемаца који су побјелги остало је више од 50.000 метака, а заплијењено је и доста оружја и друге опреме, чак толико да борци нису знали шта ће с тим, јер им је било жао да то баце, а више нису могли носити. Сувишно оружје и опрема спаљени су на ломачи. Било је и много хране, чак и сувог грожђа, јер су Нијемци добили обилно сљедовање да прославе Божић.

У тој борби Четврта бригада је имала 14 погинулих и 10 рањених. Ту су погинули комесар чете у Првом батаљону Светко Бајић, замјеник командира чете Стево Зрилић и комесар чете Славко Рађеновић, који је био тешко рањен, па је извршио самоубиство. Погинули су још и водник Бранко Радаковић, пушкомитраљесци Лука Јеличић и Милан Ранђеловић, те борци Илија Видовић, Анђелко Голуб, Бранко Наранџић, Милан Ивановић, Јован Васић, Васо Томић, Душан Симић и Јован Миљковић. У тој тешкој борби нестали су и борци Душан Мандић, Маринко Бјелица, Алмас Мехић, Никола Коњикушић, Ђукан Радић, Војо Лулеџија и водни делегат Милан Радуловић.

Послије те велике и тешке борбе, али и велике побједе, Четврта крајишка бригада је одмах у току ноћи 24/25. децембра продужила свој марш и без сметњи прошла село Подзаруђе, а затим се преба-

цила преко планине Звијезде у близини села Нишића, гдје се одмарала неколико дана. Ујутро, у 9 сати, 1. јануара 1944. претходница бригаде стигла је у село Жунове, гдје се већ налазио штаб Пете дивизије. Тако се бригада, послје 11 дана, поново вратила у састав дивизије. Но, истог дана је одлучено да штаб бригаде с три батаљона поново пође ка Жедном врху и селу Возуће, да тамо прихвате остављене рањенике и ископају оруђа која су склоњена код Сјенокоса. Четврти батаљон је остао у саставу дивизије.

Под Жедним врхом, на мјесту гдје је била земунца, борци су нашли 6 убијених рањеника, оних најтежих, а међу њима је био и леш интенданта дивизије Гојка Кусоњића.

У селу Возуће пронађена је болничарка Вука Нинковић, која је испричала да су четници открили склониште. Најтеже рањенике су одмах поклали, а остале су повели са собом на Озрен. Једино је Вука успјела да се склони.

(Послије рата, 1952. године, у Зеници је суђено четничком командиру и неколицини четника који су починили тај тешки злочин.)

Пошто су сахранили убијене рањенике, борци су ископали остављене минобацаче и митраљезе, а затим су извели и једну већу акцију против четника у близини села Возућа, Миљковића и Стога. У тој акцији бригада је заробила 24 четника и од њих отела 40 пушака и 3 пушкомитраљеза.

Без везе са својом дивизијом

Девог јануара бригада је пошла натраг у састав дивизије. Било је одређено да се врати до 13. јануара. У току повратка, 10. јануара, бригада је наишла на усташку милицију у Вијаки и растјерала је, а 15. јануара је на цести код Подроманије

сачекала 6 усташких камиона, напала их и спалила. Том приликом заплијенила је 2 пушке и нешто муниције. У међувремену је дивизија, с којом је ишао и Четврти батаљон Четврте бригаде, извршила покрет с подручја Подроманије и већ 11. јануара прешла Јабуку изнад Горажда, а 13. јануара, послије продора преко Дрине, ослободила Фочу и разбила четнике у том крају. Када је Четврта бригада из Подроманије стигла у Неправдиће, није знала куда је отишла дивизија. Сакупљени су некакви подаци — у основи сасвим лажни — да је дивизија прешла Дрину и да се у Горажду, Фочи и Калиновику налази цијела једна њемачка дивизија.

Пошто се повела за тим подацима, бригада је извршила марш до села Соколовића, и тек је тамо штаб бригаде дознао да у том смјеру преко Дрине нису прелазиле никакве јединице НОВЈ. Одлучено је да бригада не иде никуд даље док се не добију сигурни подаци о томе гдје се налази дивизија. Упућена је једна чета с обавјештајцем бригаде да потражи штаб Трећег корпуса и да тако сазна распоред дивизије. Та чета и обавјештајац стигли су у штаб корпуса 22. јануара, а четири дана касније вратили су се у Соколовиће, гдје је бригада држала положај и одмарала се. С њима је у Соколовиће стигла и Прва јужноморавска бригада, која се 11. децембра преbacила из Србије преко Дрине у источну Босну и привремено била стављена под команду Трећег корпуса. С том бригадом у источну Босну је прешао и један батаљон Друге пролетерске бригаде, као и Покрајински комитет КП за Србију.

Док се налазила у Соколовићима, Четврта бригада је предузела неколико акција на мање усташко-домобранске јединице које су обезбјеђивале цесту Соколац — Рогатица. У Сокоцу се тада налазио

*Вићука Бодрожа Вид,
народни херој*

*Милош Тањага, командант ба-
таљона, маја 1944. на
Златибору*

Борци Четврте крајишке бригаде на Чакору јула 1944.

Четврта крајишка на маршу

*Командант Првог батаљона Илија Црногорац, комесар
Максо Секулић и замјеник комесара бригаде Милан
Трнинић Црни*

један усташки батаљон, а у Рогатици један њемачки „ловачки“ батаљон (из састава самосталног 1. резервног ловачког пука). Они су у два наврата покушали да нападну јединице бригаде, али су били одбијени. У тим акцијама и приликом одбране од непријатељевих напада убијено је око 20 усташа и Нијемаца, а бригада је имала 4 погинула и 12 рањених.

Ни борци ни ниже старјешине у бригади нису тада знали прави разлог задржавања у Соколовићима. Они су на то, једноставно, гледали као на дио свог задатка у источној Босни. Као и увијек до тада они су имали огромно повјерење у штаб бригаде.

Тада је већ њемачко-усташка офанзива на јединице НОВ у том дијелу источне Босне била савсим јењала, пошто је претрпјела потпун неуспјех. Непријатељ није успио да окружи, разбије или уништи ниједну јединицу, јер су, сваки пут кад је запријетила опасност од окружења, јединице пробијале обруче и доводиле непријатеља у прилику да удара у празан простор. Осамнаестог децембра 1943. Нијемци су, додуше, предузели нову десетодневну офанзиву против јединица НОВЈ у источној Босни названу „Шнештурм“, (такође неуспјешну) — али њом није била захваћена просторија гдје се налазила Четврта крајишка бригада.

Из бригаде је за вријеме ове непријатељске офанзиве, још на почетку, побјегло око 100 бораца — и то само они млађи, који су бригади приступили у Санцаку, као и преостали Бугари — а исто тако је било и извјесних недаћа с нередовном и доста слабом исхраном током офанзиве у иначе оскудним планинским селима у источној Босни. Било је и тешкоћа због већ прилично слабе одјеће и обуће, јер је та зима била сува и студена, а борци су неколико пута морали да газе преко потока и

ријека. Но, насупрот томе, борци су били свјесни да се први пут од поласка из Крајине налазе на са-мосталном задатку, изван састава дивизије, без везе са осталим јединицама, и зато су веома одго-ворно извршавали сва наређења штаба бригаде. Побједа на Мањином врху, изборена у веома теш-кој борби, у тешким условима, када је свако осје-ћао умор и глад, дала је велики подстрек и осје-ћај огромне сигурности у властите снаге.

Када су добијени подаци да се дивизија налази у Фочи и око Фоче, Четврта и Прва јужноморав-ска бригада пошле су на марш у том правцу. Тридесетог јануара Четврта је прешла пут Рога-тица — Горажде и избила на Јабуку. Тамо је њена претходница наишла на један њемачки камион па су убијена 2 њемачка официра и 1 подофицир, а заробљен је шофер, 1 војник и 1 љекар.

У том сукобу погинуо је водни делегат Мићо Новковић. Имао је тек 20 година, а био је у бригади од њеног оснивања. Он се, у тренутку кад је ками-он наишао, затекао на цести и одмах је био погођен. У кратком обрачуну с Нијемцима — који су поска-кали из камиона — највише су се истакли Петар Вишекруна и Душан Вукобрат. Дан касније брига-да је дошла у везу са штабом Пете дивизије и по-шла ка Фочи, а затим се размјестила у околним селима ради одмора и сређивања.

Мирни дани

Одмор је трајао цијелу седмицу дана. Вријеме је било испуњено чишћењем и оправком оруђа и оружја, крпљењем одјеће и обуће и партијско-по-литичким радом. Скојевци су били нарочито актив-ни. У батаљонима су се тих дана први пут поја-виле такозване џепне новине, које су борци сами писали и правили у неколико примерака. Тада је

на шапирографу, умножен и први број листа омладине Четврте бригаде „Ми млади“, а почетком марта је изишао и број 2.

Борци су припремили и један програм, па су дали јавну приредбу у Фочи. Било је доста весела и смијеха, нарочито кад је игран скеч, јер је борац Ахмет Кадић, Сањанин, био заборавио шта треба да говори, па је на позорници причао оно што му је тада падало на ум и тако збуњивао оне друге који су били „набубали“ текст скеча.

У слободном времену борци су се најрадије играли „зује“. (То је игра у којој један борац заклони главу, а испод пазуха протури длан друге руке и чека да га по том длану неко удари. Око њега сви вичу углас „зу-у-у!“ а један из друштва приђе и распали из све снаге по истуреном длану и брзо се повлачи. Тада ударени треба да погоди ко га је ударио. Ако не погоди, мора опет да узме исти положај и то се наставља тако све док тачно не упре прстом у онога који га је ударио, а тада тај заузима његово мјесто. То је весела и снажна мушка игра у којој пљусте јаки ударци, али све је то попраћено смијехом и међусобним задиркивањем.) Такође су се борци радо играли опасачем. (Направе круг и двојица трче око тог круга. Један бјежи, а други има опасач и трчи да га њиме удари. Кад удари, мора дати опасач другом. Онај који бјежи, може ускочити у круг и онда мора бјежати онај на чије је мјесто бјегунац ускочио.)

У Фочи је дивизија, послвије нешто више од три мјесеца, први пут добила пошту из Крајине. И многи борци Четврте бригаде добили су писма од својих драгих. Било је међутим и писама која више нису могла бити уручена онима којима су била намијењена. Исто тако, пошто су успостављене везе, борци су први пут опет могли да се јаве својима у Крајини и то је за њих био прави празник.

Тада је у Четвртој бригади било укупно 70 неписмених бораца који су морали обавезно да похађају аналфабетске течајеве у својим батаљонима. Највише је било неписмених у Првом батаљону — 29, а најмање у Трећем, укупно 9.

Ишчекивање

Борци су знали да се неће дуго задржати код Фоче и да ће ускоро поћи на нове задатке. Доста се нагађало о томе у којем ће правцу поћи: да ли у Крајину или према Санџаку и Србији. Пошто је било више оних који су били добро „отанчали“ с одјећом и обућом, претезале су жеље да се иде тамо гдје би могло бити више плијена у одјећи и обући, гдје ће бити сукоба с добро опремљеним њемачким, бугарским или усташко-домобранским јединицама, од којих се, како су борци говорили, „има шта ушибарити“. Осим тога, борци су осјећали веће уживање послије сукоба с јачим непријатељима, јер им је и побједа била слађа, пошто су се у таквим борбама боље потврђивали и доказивали своју вриједност.

За испољену храброст, пожртвовање и издржљивост у борбама током непријатељске офанзиве у источној Босни Пета дивизија је похваљена од врховног команданта, и то је за борце Четврте бригаде била радосна вијест.

У том времену је и штаб бригаде сабрао све што је бригада учинила током 1943. године. Прикупљени су сви подаци од 1. јануара до 31. децембра, а ти подаци су, кад су добили коначни збир, показали да је Четврта крајишка бригада у 365 дана 1943. године на свом борбеном путу избацила из строја 4410 непријатељевих официра, подофицира и војника (Нијемаца, усташа, четника, домобрана, Бугара и др.), а 1753 заробила. Истина, велики број тих заробљених послије разоружавања

је пуштен. У том годишњем билансу исказан је и плијен који је пао у руке бораца: 1452 пушке, 94 митраљеца, 27 минобацача, 51 пиштољ, 29 аутомата; 8 камиона, 8 вагона пушчане и 13 вагона топовске муниције; 5 мотоцикла, 282 коња; 3 магацина одјеће и 8 магацина хране, итд. Уништен је, између осталог, и 31 непријатељев камион. То су, разумије се, били значајни успјеси, али су за њих уложене и прилично велике жртве, јер је из бригаде у 1943. години 327 погинуло и 637 бораца и старјешина рањено, а такође и 148 их је нестало, од којих, свакако, многи нису били дезертери.

Борба је тражила жртве и без њих се није могло, а услови су били такви да је доиста било тешко утицати на то да губици буду мањи, поготово што је бригада стално попуњавана новим и неискусним борцима и што су борбе, из дана у дан, бивале све теже и огорченије.

(Разумије се да се подаци о броју убијених и рањених непријатељских војника и старјешина не могу узимати као сигурни, јер нису ни тада, ни послеје могли бити увијек провјерени. Послеје сваког окршаја или борбе прикупљани су подаци о томе да ли је непријатељ имао губитака и каквих. Најчешће је то била процјена губитака, осим у случајевима када је непријатељ одбачен, протјеран или ликвидиран па су његови губици могли да се изброје. Према томе ти подаци се могу узимати само оријентирно, као дјелимично или приближно тачни, но и тако они говоре о великој снази бригаде и умјешности њених бораца).

ПРОДОР У СРВИЈУ

Током фебруара и до половине марта бригада се налазила на просторији између Фоче и Горажда. Зима и дубок снијег нису омогућавали извођење

већих акција, али бригада ипак није мировала, као ни остале јединице Пете дивизије. У ноћи између 9. и 10. фебруара два батаљона Четврте бригаде су напала непријатељево упориште на Јабуци. Успјели су да убију 10 Нијемаца и да заплијене 2 пушкомитраљеза, десетак пушака и неколико пиштоља. Ујутро су те батаљоне напали њемачки авиони па је 1 борац погинуо и 12 рањено. Нешто касније, у ноћи између 14. и 15. фебруара, бригада је опет с два батаљона напала и заузела Горажде, а једним батаљоном припуцавала на непријатеља на Јабуци да би га тако везала, јер је те ноћи Двадесет седма дивизија нападала Рогатицу.

Један од задатака тих дана био је разоружавање четничких зостатака и сеоске милиције око Горажда. У томе је било доста успјеха. Прикупљено је око 100 пушака и неколико пушкомитраљеза.

У међувремену при штабу бригаде је одржаван нижи војни течај за командире водова и чета, на којем је било 50 старјешина, а исто тако и петодневни политички течај за водне делегате и комесаре чета. Ти течајеви су завршавани с веома добрим успјехом и имали су велики значај за предстојеће акције и задатке бригаде.

У штабу дивизије већ су вршене вишеструке припреме за нови покрет бригада преко Лима, за прелазак у Санџак и даље у Србију, према наређењу које је дао Врховни штаб Ударној групи дивизија, у којој су биле Пета крајишка и Друга пролетерска дивизија. Кад су те припреме доведене до краја, Четврта бригада је 12. марта размјештена у селу Козаревина, близу Фоче, одакле је 14. марта пошла према Лиму ка селу Сетихову.

Тамо је Прва крајишка бригада током ноћи 14/15. марта најприје створила мостобран, а затим је и сва прешла на другу обалу. Пребацавање преко набујалог Лима вршено је прво у неколико гу-

мених чамаца, а затим су склопљена два дрвена чамца, који су израђени у Фочи и у дијеловима, на коњима, уз много муке донесени на обалу Лима. У те чамце могло је да стане по шест бораца. Зато је прелаз текао споро. Тек ујутру је преко Лима постављена челична сајла и изграђен је кереп, па је превожење убрзано. Четврта бригада је дошла на ред да прелази Лим тек 15. марта послје подне и до јутра наредног дана сва је била на другој обали ријеке.

На другој обали Лима

Тај прелаз Лима прилично је намучио борце. Многи, од њих чак и прекаљени у борбама и неустрашиви у јуришима, нису радо ишли на воду и зазирали су од ријека које се нису могле газити. Ријетки су били они који су знали пливати. Ипак, прелаз је протекао без већих незгода. Само се преврнуо чамац у којем се као једини непливач нашао Илибаша Баришић. Он се доста нагутао мутног Лима, али су му другови помогли да се спаси.

Послије преласка Лима бригада је упућена ка Прибоју. Кад је стигла на линију Миоче — Штрбци, непријатељ је отворио снажну артиљеријску ватру из Прибоја. Од распрснутих топовских граната које су сипале по борбеном поретку бригаде погинула су 2 борца, а 8 је рањено. То, међутим, није осујетило акцију бригаде ка Прибоју. Још исте ноћи, у садјејству с два батаљона Друге пролетерске бригаде, Четврта бригада је извршила снажан напад на непријатеља — недићевце, четнике Д. Михаиловића и Муслиманску милицију из Прибоја — који је укупно имао око 1500 људи под оружјем. То је први сукоб бригаде с Недићевом војском. Батаљони Четврте бригаде су готово у првом јуришу разбили непријатељеву одбрану у селу Ци-

гла, на Увцу и Рачи, и на Рабреновом брду и Црном врху. Најтеже је било код моста на Увцу, гдје се нашла једна четничка „јуришна“ бригада црногорског издајника Павла Ђуришића. Четници су пружили жесток отпор и борба је потрајала неколико сати. Долазило је и до сукоба прса у прса. У исто вријеме батаљони Друге пролетерске бригаде су успјели да на лијевој обали Лима разбију четнике и прегазе Лим, тако да су стигли да помогну Четврту бригаду у борби за мост на Увцу. Тада су четници били разбијени и у неред у су побјегли ка селу Бања, оставивши Прибој небрањен. Бригада је одмах затим ушла у Прибој. Међутим, већ рано ујутро наредног дана четници и недићевци (јединице такозване Српске државне страже, које је формирао издајник Недић) уз помоћ око 400 Нијемаца из Пријепоља, који су имали и неколико танкета, извршили су напад на Четврту крајишку бригаду. У том нападу учествовало је преко 2000 непријатељских војника. Бригада је пружила снажан отпор, али се пред надмоћнијим непријатељем морала повлачити и то је чинила постепено, тако да је борба трајала цијели дан, све до пада мрака. Пошто је непријатељ овладао Црним врхом, бригада је напустила Прибој.

У тим борбама непријатељ је имао 28 убијених, око 150 рањених и 26 заробљених. Бригада је заплијенила 7 пушкомитраљеза, 70 пушака, 200 мина за бацач, 8000 метака, 200 пари ципела, 50 пари одјеће итд. Губици бригаде били су: 4 погинула и 11 рањених.

Борба за Прибој показала је борцима Четврте крајишке бригаде да је на том простору непријатељ веома јак и да се мора рачунати на његов организован отпор на сваком кораку. Додуше, тај непријатељ је имао и мноштво слабости, а највећа му је била — изузетно низак морал, па су стога

његове јединице — у првом реду четници — брзо разбијане и сламане. Велики број четника, а и готово сви војници недићевске СДС, били су мобилисани присилно и тјерани у борбу против јединица НОВЈ. Али и такви, они нису били за потцењивање, јер су иза њих стајали Нијемци и помагали их. Кад су биле у нападу, те четничко-недићевске јединице могле су бити веома опасне. То се показало и 21. марта, када су те јединице, скупа с Нијемцима, извршиле напад на Четврту бригаду на положајима код Шртбаца. Уз помоћ њемачке артиљерије и танкета, четници и недићевци — њих око 700 — изненадили су бригаду, па је морала грчевито да се бори да би одржала своје положаје. Најтеже је био погођен Четврти батаљон. Борба је потрајала дијели дан. Бригада је имала 5 погинулих и 19 рањених бораца, углавном од артиљеријске ватре. Ти губици су били озбиљна опомена да с непријатељем нема шале и да се не смије потцењивати.

За прелаз преко ријеке Лима и за постигнуте успјехе у борби против непријатеља, који су омогућили даље остварење планираних задатака, Врховни штаб је похвалио све јединице Пете дивизије. То је била још једна похвала и борцима Четврте бригаде.

Правац ка Ибру

Стварни задатак јединица Пете крајишке ударне и Друге пролетерске дивизије био је да последије преласка Лима крену преко ријеке Ибра у Топлицу и Јабланицу, гдје је народноослободилачки покрет у Србији имао најјаче упориште и гдје је требало ојачати постојеће снаге и помоћи стварање нових јединица НОВЈ, а затим и проширивање слободне територије. У том смислу је и По-

крајински комитет КПЈ за Србију 25. марта 1944. упутио писмо свим члановима КП и Скоја Пете крајишке ударне и Друге пролетерске дивизије, у којем се између осталог каже:

„... Исто тако повољни услови за развој народноослободилачке борбе постоје и у Србији. Од јесени 1941. г. па до данас т.ј. до изласка главних партизанских снага из Србије па до уласка 2. и 5. дивизије у Србију, народноослободилачка борба у Србији није престајала упркос тешким условима и великом терору коме је био подвргнут српски народ. Данас у Србији постоје два главна центра народноослободилачке борбе, Шумадија и Јабланица — Црна Трава, поред других мањих центара. У Шумадији се боре око самог Аранђеловца Шумадијски одред, а у Космају Космајски. На југу Србије постоје поред више одреда (Јастребац, Радан, Кукавица, Црна Трава, Пчиња) и 4 бригаде (то су биле 1, 2, 3 и 4. јужноморавска бригада). Даље одреди постоје око Озрена и сврљишких планина, у Тимочкој крајини (Бољевац, Неготин) и Пожаревачком округу. Те наше снаге нису биле довољне да покрију све територије Србије и да разбију окупатора и њихове слуге, недићевце и дражиновце, те су читави окрузи скоро од јесени 1941. г. били без присуства партизана (Ивањица, Ужице, Ваљево, Шабац, Краљево, Јагодина и др.)“

И даље:

„Сада су у Србији главне окупаторске трупе бугарска окупаторска војска, док су немачке трупе углавном полицијско-реквизиторске, а остале се задржавају у Србији само у пролазу, за обучавање и прехрањивање. Поред тога, постоји нешто белогардејаца у немачким униформама. Главни ослонац окупаторима у Србији су недићевци и четници Драже Михаиловића, а њихова „војска“ се састоји

од малог броја професионалних зликоваца и већине присилно мобилисаних, углавном сељака.“

Зато су се већ 23. марта све јединице Пете дивизије, као и Друге пролетерске дивизије, упутиле у том правцу. Дан касније Четврта крајишка бригада је стигла у село Равна Гора. Дотле, а затим и до близу Ибра, бригада није имала ниједан већи сукоб с непријатељем, за разлику од Прве бригаде, која је имала неколико тешких борби с Нијемцима и Бугарима. Но, тешкоћа је ипак било и тај покрет до Ибра није био лаган, јер је вријеме било лоше. Ишло се по снијегу. Тих дана су владале мећаве. Разведрило се тек 29. марта, када су обадвије дивизије стигле на домак Ибра, али се одмах и непријатељева авијација активирала. Над бригадама су готово цијели дан кружили извиђачки авиони. Непријатељ је већ био обавијештен о примицању јединица НОВЈ Ибру, па је испред њих поставио јаке снаге. Тако се догодило да ниједна јединица Пете и Друге пролетерске дивизије није успјела да се у ноћи 30/31. марта, када је то покушано, пребаци преко Ибра. Све јединице су наишле на организованог непријатеља и прелаз преко Ибра није остварен.

Погибија комесара бригаде

Четврта крајишка бригада је те ноћи покушала да најприје пребаци своје минерско одјељење, али је оно морало да се врати због јаке ватре с пруге. Дотле је бригада на свом правцу већ била овладавала положајима које су испред Ибра држали недићевци. Други батаљон је имао задатак да ликвидира рудник угља у Јарандолу и с њим је пошао комесар бригаде Светозар Качар Качо. Он је тих дана био нешто болестан, имао је и температура, али је хтио да буде у акцији и с борцима, па

се уочи поласка договарао са својим замјеником Миланом Трнинићем Црним о томе који ће од њих двојице ићи с тим батаљоном. То су ријешили тако да су извлачили шибице: чија буде дужа, тај иде. Качо је извукао дужу. Радовао се. Био је нестрпљив. Зато није ни сачекао да види уговорене знаке да је један вис освојен, него је пошао горе. А тамо је већ била чета Илибаше Баришића и претраживала вис да би се увјерила да су недићевци побјегли. И тако се догодило да је пушкомитраљезац Славко Јуиновић угледао у мраку да се неко примиче па је отворио ватру. На несрећу, пуцао је на комесара бригаде. Качо је погинуо. То је био огроман губитак за бригаду. (Послије ослобођења Светозар Качар Качо је проглашен народним херојем, а бивши борци Четврте крајишке бригаде и други Крајишници који су колонизирани у Војводини дали су свом насељу назив Качарево, да би тако обиљежили успомену на хероја Качара.)

Грудве снијега и бомбе

Послије неуспјелог покушаја да пређе Ибар Четврта крајишка бригада је запосјела нове положаје на лијевој обали ријеке Студенице. Пред њом су се појавили Бугари, који су затим неколико дана покушавали да бригаду одбаце и продру даље. Нарочито жестоко су наваљивали 8. и 9. априла, али су одбијени, при чему су им нанесени велики губици. У тим борбама било је и необичних ратничких згода. Када су Бугари успјели да пређу Студеницу и када се већ чинило да су успјели да пробију одбрану бригаде, стигли су пред борце Другог батаљона. Ишли су у групи, као да их ништа не може зауставити. Милош Тањга, сав срдит, упаљен пламеном битке, наређивао је борцима:

„Снијегом, грудвама по њима! Десет грудва, једна бомба! Овако, овако!“

И сам је хитро правио грудве и бацао их на Бугаре, а затим „слао“ и по једну бомбу. То су одмах слиједили и борци. Бугари су били засути грудвама снијега, као у некој игри, али међу тим грудвама увијек је долетјела и по нека ручна бомба. Тако нешто једва да је виђено у било којем рату. Збуњени Бугари нису знали шта да чине: полегли су у снијег и уплашено гледали сваку грудву која је ишла према њима, не знајући да ли је то снијег или бомба. Онда су одједном почели да бјеже. Сјурили су се према Студеници и покуљали на дрвени мост преко надошле ријеке. У гужви и гурању сломили су ограду моста и десетак њих је пало у ријеку, па их је вода однијела. Викали су, дерали се и бацали оружје, а за њима су штектали пушкомитраљеци и праштале пушке. Тада је заробљено 6 бугарских војника. Било их је много убијених. И плијен је био богат.

У једном таквом нападу Бугара код села Придворица погинула је болничарка Зумра Пурић, једна млада дјевојка из Бугојна, која је добровољно с једном групом омладине из свог града ступила у бригаду последије ослобођења Бугојна у августу 1943. Погодила ју је мина из минобацача док је друговима прала рубље.

Очи у очи с Бугарима

Борбе с Бугарима биле су веома напорне, јер су се жилаво тукли кад су били у рововима и бункерима. Нису били вољни да се предају, а заробљени су имали увијек исту причу: били су тобоже мобилисани и морали су да се боре, иако су „мрзили“ Нијемце и жељели да се врате кућама да

би се у Бугарској борили против њих, али у јединицама НОВ нису хтјели да остану, изговарајући се свим и свачим.

За борце су, међутим, они били исто што и Нијемци или било који други непријатељ. Нарочито су били кивни на Бугаре кад су у ранчевима убијених бугарских војника пронашли многе из сеоских кућа покрадене ствари, као што су преслице клупчад вуне, приглавци, опанци и слично, чак и стари сатови, на чијим су поклопцима била угравирана српска имена.

Једном се борац Урош Малић умало посвађао са својим командиром Марком Букобратам, који је објашњавао да се с Бугарима мора поступати тактично да би увидјели да су на погрешној страни.

— Пусти ти ту причу, друже командире — рекао је Малић. — Мени је свеједно ко отуда пуца, Швабо или Бугарин, четник или усташа, све су то фашисти и ја немам кад да се бринем о њиховој памети и о њиховом поправљању. Да сам до сада на то гледао, не бих био у животу да сам имао и десет глава!

Било је то пред четом. Командир је наглашавао:

— Не говори тако! То је наређење!

— Немој ни ти тако, друже командире — није се дао Малић, већ је ватрено одговарао — него тај што је тако наредио нека дође овамо па нека види како то изгледа кад ја Бугарима довикнем „Братко!“ а они отуда оспу из митраљеца и још нешто грдно псују!

Бугарски 70. пјешадијски пук, који је био у Ђеђини с два батаљона 61. пјешадијског пука (стигли су тамо 8. априла) и држао положаје према Четвртој крајишкој бригади, повукао се 12. априла и отишао у Рудно. Тамо су Бугари били јако добро утврђени.

Бригада је мало одахнула. Убрзо је добила један необичан задатак: да прикупља разбацани материјал, пушке и муницију, који су савезници бацили из авиона. На тај задатак је бригада пошла 17. априла.

У ствари, и Руси и Енглези су долетјели само по једанпут, исте ноћи, и једни и други с по два авиона, и падобранима бацили упаковане пушке и муницију за Ударну групу дивизија. (Долазак савезничких авиона и помоћ — нарочито гумени чамци, муниција и санитарски материјал — очекивани су више од мјесец дана, још прије преласка Лима, па је чак и датум преласка Лима помјеран због тога. Но, иако је код Челебића било све организовано за прихват тог материјала, није се појавио ниједан савезнички авион, па је и њихова помоћ изостала.) Авиони су брзо избацили свој терет, а Руси су поврх тога то учинили с велике висине тако да су се падобрани с материјалом расули на широком простору. Чак је један дио те руске пошљке пао у руке Нијемцима и четницима. Зато је било нужно да бригада пође и сакупи оно што се може пронаћи.

Покрет према Ужичу

Иако је циљ Ударне групе дивизија (Пете крајишке и Друге пролетерске дивизије) био да пређу Ибар, од тога се привремено морало одустати. На том путу према Ибру стајале су значајне непријатељске снаге (у Ивањици је, на примјер, била смјештена 24. бугарска дивизија). Пошто је извршена процјена ситуације, штаб Пете дивизије је, у сагласности с Врховним штабом НОВ и ПОЈ, одлучио да оба двије дивизије (Пету крајишку и Другу пролетерску, које су као Ударна група дивизија биле под командом штаба Пете дивизије) пребаци

ка западној Србији, на територији сјеверно од Пожеге и Ужица, гдје су се очекивали повољнији услови за мобилизацију нових бораца и за исхрану јединица. Осим тога, очекивало се и дјејство Трећег ударног корпуса из источне Босне и пребацивање преко Дрине у западну Србију.

Према тој одлуци помјерање јединица започело је 21. априла, а одмах су почели и сукоби с непријатељским снагама које су улагале крајње напоре да спријече продор јединица НОВЈ на том правцу. У тим настојањима били су ангажовани не само Нијемци већ и Бугари и четници, које су Нијемци према потреби пребацивали својим камионима, снабдијевали их муницијом и храном и постављали их тако да затварају пут јединицама Пете и Друге пролетерске дивизије.

О чему се заправо радило?

Нијемци су, по свему судећи, још док је Пета дивизија била у источној Босни, у вријеме такозване шесте офанзиве, успјели да дешифрују неке депеше које је штаб дивизије слао преко своје радио-станице. Тако су сазнали за намјере дивизије и по томе подесили дјејство својих јединица. Због веома великих тешкоћа, с обзиром на то да је Пета дивизија била далеко од Врховног штаба, често мијењање шифре било је онемогућено, а то је погодвало њемачким дешифрантима. Они су ревносно хватали све депеше и успијевали да неке и одгонетну, тако да су с доста сигурности могли да прате кретање и намјере Ударне групе дивизија. Тиме се и објашњава чињеница да су они благовремено реаговали на готово сваки покрет јединица Пете и Друге дивизије. Између осталог, то им је помогло да спријече продор јединицама Ударне групе дивизија преко Ибра. Чланови штаба Пете дивизије су се доста чудили тој непријатељевој „оштроумности“ и вјештом постављању запрека

Комесар Четврте бригаде Светозар Качар Качо, члан Политодјела Војо Почек, командант Пете крајишке дивизије Милутин Морача и командант Четврте крајишке бригаде Раде Зорић, у Бугојну 1943.

Смотра бригаде у Прибоју, говори Раде Зорић

Штаб Четврте бригаде на положају ~~Сопикт~~
16. децембра 1944.

Другарице борци Четврте крајишке бригаде, 1943. године

пред јединицама Ударне групе. Нико није знао да они „читају“ депеше које штаб дивизије шаље Врховном штабу.

Нијемци су на исти начин одгонетали и депеше Шеснаесте и Седамнаесте дивизије, па су успјели да онемогуће њихов прелазак преко Дрине у Западну Србију, који је био планиран.

Дешифровање депеше Пете дивизије потрајало је доста дуго, све до доласка дивизије у Црну Гору. У том свјетлу треба видјети и резултате дјелства јединица Ударне групе дивизија у том међувремену.

У вријеме покрета јединица Ударне групе дивизије, међу којима је била и Четврта крајишка бригада, атмосферске прилике биле су повољне за дјелство непријатељеве авијације, која је то знала да искористи. Готово из сата у сат јединице обадвију дивизија на маршу надлијетали су авиони, извиђали и митраљирали. Ипак, непријатељ није успио да осујети продор бригада у задатом правцу. Бригаде су се постепено помицале на сјевер и одбијале све нападе, а и саме су нападале.

Двадесет седмог априла два батаљона Четврте крајишке бригаде су најприје у селу Мачкат разбили четничку Златиборску бригаду и заробили 15 четника, а затим су ти батаљони сишли на цесту која од Ужица води ка Чајетини. Ту су поставили засједу, у коју је убрзо упала једна бугарска колона са 60 запрежних кола, која је ишла ка Чајетини. Пошто је извршен напад на ту колону, развила се оштра борба с блиског одстојања, у којој је — према причању бораца — вјероватно убијено и рањено око 60 бугарских војника, док су у обадва батаљона Четврте бригаде, који су били у добрим заклонима иза дрвећа, само 2 борца рањена. Бугарска колона би ту на цести зацијело била потпуно уништена да јој нису притекли у помоћ Ни-

јемци са 6 тенкова и 7 камиона пуних војске, па су се батаљони морали повући.

Послије преласка цесте Ужице—Бајина Башта, у рејону Кадињаче, Четврта крајишка бригада је 29. априла у 6 сати ујутро размјештена на простору села Пауновићи—Кондер. Убрзо затим, око 8 сати ујутро, Нијемци су довели тенкове и тукли топовима то подручје посебно село Пауновиће и око њега, гдје су се налазиле болнице Четврте и Десете крајишке бригаде. Одмах је из штаба дивизије наређено да се Четврта упути ка селу Јеловик, а Десета у село Руда Буква, док је Четврта пролетерска бригада Друге пролетерске дивизије пошла ка селу Сеча—Река. Те јединице су успјеле да стигну на вријеме на та одредишта.

Болница је извучена уз огромне напоре, али и уз жртве. Референт санитета Четврте бригаде Рада Богдановић, снажна и крупна дјевојка, износила је на рукама рањенике, а када је рањен и борац Илија Кисо и њега је изнијела. Тог дана је у Четвртој бригади и у двјема болницама 7 погинуло и 28 бораца рањено и то углавном од артиљеријске ватре. Непријатељ, међутим, није успио да продре до Пауновића, јер су га борци Четврте бригаде задржали. Убијена су 24 Нијемца, а 30 их је рањено.

Свакодневне борбе

Доласком на подручје сјеверно од Ужица почеле су свакодневне борбе. Непријатељ је према јединицама НОВЈ ангажовао знатне снаге. Четници су постали веома насртљиви. Разни њихови „корпуси“ — Ваљевски, Церски, Пожешки, 2. равнгорски и Калабићева „Горска гарда“ — били су најчешће претходнице њемачким јединицама. Дневне борбе и чести ноћни маршеви, из дана у дан из но-

ћи у ноћ, брзо су заморили борце. Готово да није било времена за одмор. И храна се нередовно спре-мала. Упркос томе, бригада је углавном успјешно водила и офанзивне и одбрамбене борбе и непри-јатељу нанијела осјетне губитке у мртвим и рање-ним. Добијен је и замашан плијен, нарочито у оружју и муницији. И бригада је трпјела губитке, а имала је и неколико слабих дана, када је због заморености бораца каснила у извршењу задатака. Исти такав замор осјећале су и остале јединице Пете и Друге пролетерске дивизије. Иако је до 2. маја Четврта бригада — заједно са Другом проле-терском и Трећом српском бригадом — стигла до Мравинаца, у непосредну близину Ваљева, мора-ла је, као и друге јединице, да изврши маневар ка југу да би стигла на просторију гдје би се могла одморити.

Постепено, кроз борбе које је стално водила, бригада је до 17. маја — с осталим јединицама Пете дивизије — стигла близу цесте Сјеница—При-јеполје на путу за Санцак. Враћање јединица из западне Србије у Санцак извршено је по одобрава-њу Врховног штаба.

Продор у западну Србију и борбе које су тамо вођене обогатиле су Четврту бригаду новим дра-гоцјеним искуством, јер су махом то биле друга-чије борбе од оних које је бригада раније водила. Непријатељ, иако тучен, није подносио пораз и увијек је налазио могућности да довлачи нове сна-ге и да закрпи настале „рупе“ у свом распореду. Стога су и мјере борбеног обезбјеђења, а и борбе-ног извиђања, морале бити много шире него прије. Непријатељ се повлачио и нападао. Каткад се с њим морала водити и фронтална борба ради заш-тите позадинских јединица или осигурања пролаза других јединица. То је захтијевало да бригада при-мјењује другачију тактику, која се разликовала од

партизанског ратовања. А то је, дакако, тражило и већу спремност и бораца и старјешина.

У тим борбама од 17. марта до 18. маја Четврта крајишка бригада је убила: 244 њемачка, 111 бугарских, 258 четничких, 23 недићевска, 4 балистичка војника и старјешине, а ранила још 963 укупно; заробила је 6 Бугара, 108 четника и 29 недићеваца. Плијен је био: 15 пушкомитраљеза, 208 пушака, 2 аутомата, 5 пиштоља, итд., а уништена су 1 непријатељска борна кола и 5 камиона. У исто вријеме из бригаде су погинула 44 борца и 113 их је рањено. У бригадној болници умрло је 7 бораца од посљедица рањавања, а 3 од болести.

Одмор је, дакле, био потребан не само зато да борци предахну и сакупе нове снаге већ и зато да среде и саберу сва стечена искуства.

КОРАЦИ И РИЈЕКЕ

У ноћи 18/19. маја цијела Пета дивизија сишла је са Златара и прешла пут Сјеница—Пријепоље. Четврта крајишка бригада ишла је као лијева колоне дивизије и пребацила се преко те цесте близу манастира Милешева. Готово код самог манастира, гдје су некад лежале кости Саве Немањића, гдје је крунисан, и босански краљ Твртко I, код те задужбине која има велику историјску вриједност, претходница бригаде наишла је на једну њемачку патролу и брзо је растјерала.

Одмах послвије преласка цесте бригада је преко Белобаба стигла на положаје код Дечева и Сопотнице. Већ сутрадан је непријатељ навалио да збаци бригаду одатле, с намјером да одмах затим јединице Пете дивизије набаци на Лим. Појавила су се и три непријатељска бомбардера и почела да сипају свој терет. Но, бригада је успјела да одбрани своје положаје. Непријатељ је чак

довлачио и појачања, али му ни то није помогло. Борци су издржали, иако су били веома уморни послје ноћног марша и општег замора и исцрпљености. Одбијајући нападе Нијемаца, борци Четврте бригаде су и сами прелазили у противнападе и вршили јурише. У једном таквом противнападу нишанције на минобацачу 81 мм Ђуро Ђосић вјешто је, без нишанских справа, слао мине тачно у заклоне гдје су била њемачка митраљеска гнијезда. Експлозије мина видјеле су се веома често голим оком. Десетар Раде Бурсаћ је, јурећи на челу своје десетине, налетео на рањеног њемачког подофицира. Тај је на Бурсаћа пуцао два пута из свог пиштоља, и то из велике близине, али је слабо гађао. Бурсаћ је у неколико скокова био поред тог „гефрајтера“, отео му пиштољ и одмах повикао болничарки Смиљи Газиводи:

„Превиј ову мрцину, рањен је! Нека види да ми нисмо бандити као они!“

У тој борби, која је трајала цијели дан, бригада је избацила из строја око 70 непријатељевих војника. Заробљена су 24, а међу њима 2 официра и 3 подофицира. Исте вечери су саслушани у штабу бригаде.

Одмор и освјежење

Пошто је 21. маја прешла на лијеву обалу Лима и размјестила се близу Пљеваља, бригада је, као и остале јединице Пете и Друге дивизије, добила заслужени одмор. Дакако, то није било никакво опуштање и мировање, јер је одмах организован војно-политички рад у свим јединицама. Али, одмор је био у томе што су борци имали редовнију и знатно бољу исхрану, а редовније су и спавали. Убрзо је добијено доста савезничке одјеће и обуће па су се многи борци лијепо одјенули и обули. Иако је бри-

гада већ била наоружана „до зуба“, јер је свака десетина имала пушкомитраљез, ипак су добро дошли и добијени аутомати, пт-пушке и муниција. И болница је примила доста санитетског материјала. Лакши рањеници су углавном били у бригадној болници, а мањи број у дивизијској. Сви тежи рањеници су одмах упућени даље да би били авионима послати на лијечење у Италију.

За вријеме борби у западној Србији, као и послије доласка бригаде у Пљевља, у јединицама се нашло и доста нових бораца. С њима је организован посебан рад: о томе како се барата оружјем и како се борац понаша у појединим ситуацијама. Посебно је било важно да млади борци упознају разне врсте наоружања, јер је у бригади било још доста оружја различитог поријекла, а борци су морали знати како ће се тим послужити. Обучаване су и команде чета и штабови батаљона. У Првом батаљону, на примјер, одржано је тада 28 наставних часова с борцима, у Другом батаљону 48, у Трећем батаљону 22 и у Четвртном — 38 сати, док је у сваким батаљонима изведено по 12 сати наставе са старјешинама — од командира водова до команданта батаљона. Та обука старјешина била је доиста врло разноврсна, а обухватала је читање карата и оријентацију, мјере обезбјеђења у логору и у покрету, организацију марша, постављање засједа, дисциплину, понашање, писање борбених извјештаја итд.

Тада су, као и код Фоче, док се чекао одлазак на Лим, опет „прорадиле“ писаће машине. У батаљонима су се појавили листови: у Четвртном батаљону „Борац“, у Трећем „Кроз борбу“ а онда и у Првом — такође „Борац“. У тим листовима сарађивали су и старјешине и борци. Било је највише сјећања на минуле борбе и догађаје. Борац Миле Вујновић из Трећег батаљона, на примјер, сјећао

се како је чувао стражу код Прибоја па његова пјесма почиње:

*„Усред тамне црне ноћи,
ја се шетам у самоћи.
Снијег пада, јака бура дува,
ја на мосту стражу чувам,
стражу чувам граду томе
— Прибоју заспаломе!“*

И у вријеме одмора Четврта бригада није имала мира, јер су Нијемци и четници покушавали да изненаде јединице Пете дивизије и да продру на слободну територију у Санцаку. Сви ти њихови покушаји су одбијени.

Разбијени балисти

Тек 22. јула, пошто су се борци већ готово заситили одмора и зажељели нових борби и успјеха, цијела дивизија је покренута на сектор Андријевице, у Црну Гору, а исте вечери је Четврта крајишка бригада, с два батаљона Десете крајишке бригаде, извршила напад према Чакору и Дјевојачком кршу, гдје су се налазили положаји једног батаљона дивизије „Скендербег“ и дијелови једног њемачког батаљона.

Чакор је висок превој на цести Андријевица—Пећ. Ту од устанка никада нису долазиле јединице Народноослободилачке војске. Четврта крајишка бригада, а и батаљони Десете, дјејствовали су силно и енергично. Све јединице су међусобно добро сарађивале па се напад на непријатељеве положаје одвијао тачно према плану.

„Нагари, роде, родило ти жито!“ — орио се крајишки повик на падинама Чакора, док су борци јуришали уз висове и у трку сипали бомбе по непријатељским рововима.

Био је то јуриш сличан оном на Мањином врху. Међу првима у непријатељске ровове су ускакали Сава Дмитровић, Драган Родић, Миле Штрабац, Бошко Бошњак, Рако Синђић и Триво Паравина.

Иако су војници 21. СС дивизије „Скендерберг“ били одлично увјежбани, нису могли да се одупру том налету.

У дивизији „Скендерберг“, која је у ствари била легионарска, биле су двије трећине Албанаца из Албаније и с Косова, а једну трећину сачињавали су Нијемци — командни кадар и специјалисти у јединицама. Уз те легионаре и Нијемце на положајима на Чакору било је и више група балиста. Неки од њих су се жестоко тукли, а неки су опет показивали да им није много стало до борбе против јединица НОВЈ. Тако се догодило да је на једном превоју, на самом Чакору, замјеник комесара бригаде Милан Трнинић Црни налетео у некаквој вртаци на групу од тридесетак балиста. Били су под оружјем, мрки и неповјерљиви, али нису пуцали. Црни је у трену савладао изненађење и схватио да нема могућности да побјегне. Хитро је подигао руку и упитао:

— Можемо ли да разговарамо? Је ли беса?

— Беса — потврдио је један из групе, очито вођа.

На срећу, могли су да се споразумију. Црни је одмах почео да говори о циљевима народноослободилачке борбе, о војно-политичкој ситуацији, о скором поразу фашизма и Хитлера. Говорио им је и о братству и јединству. Они су помно слушали, климали главама и међусобно измењивали понеку ријеч на албанском. Кад је Црни завршио, њихов вођа је рекао:

— Тако је како си рекао. Ми се против вас нећемо борити. Ево ти наше оружје!

Спустили су своје пушке и распасали се.

— Не — рекао им је Црни. — Ја то не могу да носим и не знам шта ћу с вашим пушкама. Узмите их. Рекли сте да се против нас нећете борити.

— А хоћеш ли нас примити да се боримо уз вас? — упитао је њихов вођа.

Пошли су у бригаду. Један од њих, Рифат био је минер, други, Мухарем бравар. Вехби је постао десетар. Сва тројица су касније у борбама били неустрашиви, исто као и пушкомитраљезац Коча.

И водник Ахмет Кадић је имао сличан сусрет на Чакору. Нашао се пред двојцом балиста. Довикнуо им је нешто на арапском, као поздрав који је уобичајен код муслимана.

— Јеси ли муслиман? — упитали су га.

Он је потврдио. Били су очито обрадовани што су сазнали да и Муслимани учествују у борби, у јединицама НОВ Југославије.

— Има нас и Муслимана и свих других — рекао им је Кадић и говорио им о томе да ће народно-ослободилачка борба донијети праву и потпуну равноправност свима, да ће то бити слобода за све. И не питајући даље, као да им је и то било довољно да чују или као да су већ све то знали, та двојица балиста су, не скидајући своје оружје, пошли с Кадићем и већ мало касније пуцали према Нијемцима, који су држали један вис.

На другим мјестима, међутим, борци су морали да се жестоко боре.

Борац Илија Кесић је приликом подилажења непријатељевом рову успио да ухвати бачену ручну бомбу с дршком и да је одмах врати у ров, гдје је експлодирала и убила тројицу, а једног ранила. На врху Чакора три борца из Првог батаљона — Владан Цакула, Симо Ђукарић и Јовица Братић — налетјели су на четворицу есесоваца и кундацима их поваљали на земљу. Један од млађих бораца,

Башагић, Санџаклија, коме је то у ствари била прва борба, убио је својим првим испаленим метком једног њемачког војника и из његових руку узео тромблонску пушку с неколико тромблонских бомби.

У нападу на Чакор готово није било борца који није дао све од себе. Успјех је био веома велики и стога јер је добијен велики плијен — минобацачи, пушкомитраљези, аутомати, пиштољи, ручне бомбе, тромблонске бомбе, пушчана и митраљеска муниција, топовске гранате, мазге и коњи, одјећа и обућа, многе намирнице, санитарски материјал итд.

Док је трајао напад, бригадна комора је остала у позадини. Пошто неколико сати није било везе с јединицама, интендант Милан Јарић, Ђорђе Убовић и Мирко Хајдер су одлучили да пошаљу некога према јединицама. Комесар чете Хасан Карабеговић послао је водника Мустафу Хасановића. Он је успоставио везу и вратио се у интендантуру бригаде с ранцем пуним конзерви и кутија с мармеладом. То су друговима из коморе послали борци уз напомену да виде како и они њих хране.

Из бригаде су 3 борца нестала, 2 погинула и 29 их је рањено, од којих једна болничарка (Сава Бурсаћ).

Борци су били веома изненађени и одушевљени љепотом предјела на Чакору — шумама и пашњацима, а и леденим изворима.

Послије освајања Чакора јединице Пете дивизије су извршиле неколико напада на истурене непријатељске снаге према Пећи, а ослобођена је и варошица Плав, која се налази у непосредној близини албанске границе. Држање Чакора је омогућило да се затвори обруч и око Нијемаца који су се налазили у рејону Андријевице.

С Чакора Четврта бригада је 28. јула, у духу задатака Пете дивизије, извршила покрет ка Ново-

пазарском Санцаку и још исте ноћи, с Десетом крајишком бригадом, сукобила се с балистима који су држали Јазавчев крш. Пошто је балисте разбила, бригада их је цијели наредни дан гонила према Рожају.

Опет ка Ибру

Улазак у села Новопазарског Санцака — тај назив је за тај крај остао још из турског доба, јер је то до 1912. била административна јединица — дјеловао је на борце доста непријатно. Наиме, у неким селима, које су настањивали санџачки Муслимани и Албанци, није било никога. Уплашени од непријатељске пропаганде, која је НОВЈ приказивала у најгорем свјетлу, људи су бјежали с породицама и са стоком, вукли све што су имали и што су могли да носе. То Крајишници, а ни други борци у Петој дивизији, још нигдје нису видјели и није им било право то што виде да пред њима бјежи народ. Тај марш кроз ова санџачка села — све до Старог Колашина — имао је, међутим, и корисну страну, јер су се мјештани који су се затекли код кућа или су нађени у збијегу увјерили у лажност непријатељеве пропаганде и у то да им борци НОВЈ не желе никакво зло. Бригаде Пете дивизије биле су, после јесени 1941, прве јединице НОВЈ које су се појавиле у том крају.

Већина села око Старог Колашина у којима је живјело српско и црногорско становништво била су попаљена. Највећи број их се 1941. године иселило у Ибарску долину. Сви који су се затекли у тим селима борце Пете дивизије дочекали су с видним задовољством, с радошћу, а то је борце радовало.

У том крају, и даље све до Ибра, у селима су владали четници још од повлачења партизанских снага из Србије после прве непријатељске офан-

зиве. Упркос тој чињеници, већ први сусрет са становништвом на терену Старог Колашина показао је да је четнички утицај ту ипак био прилично нејак. Народ је био расположен за борбу. Чак и четничка бригада која је била формирана на том подручју није учествовала у борбама против партизана, а када је непријатељ организовао велику офанзиву на партизанске снаге у Топлици и Јабланици, та бригада је отворено отказала послушност својим вођама и људство се разишло својим кућама.

Током тог тродневног марша Четврта бригада, која је ишла у саставу Пете дивизије, није имала ниједан окршај с непријатељем. Борци су с великим занимањем посматрали крај кроз који су пролазили.

Још нису знали куда иду, а већ сутрадан су били још даље.

Преко Ибра — на Копаноник

Пета дивизија а такође и Седамнаеста и Друга пролетерска дивизија, које су заједнички сачињавале Оперативну групу под командом Пека Дапчевића, примицале су се опет, по наређењу Врховног штаба, ријеци Ибру и већ 3. августа све су биле у долини те ријеке. Према добијеном наређењу прелаз преко Ибра је одређен за 22,30 сати истог дана.

У први мах је било одлучено да Пета и Седамнаеста дивизија неће прелазити Ибар па су бригаде добиле задатке у том смислу. Требало је помоћи Другој пролетерској дивизији да форсира Ибар и осигурати просторију од изненадног удара непријатеља. Међутим, касно увече, само сат и по прије почетка прелаза, та одлука је измијењена, јер је стигло ново наређење Врховног штаба. Стога су све јединице Пете и Седамнаесте дивизије одмах ори-

јентисане на то да што прије стигну до ријеке и прећу је.

Уз Ибар, поред жељезничке пруге, непријатељ је и овог пута имао доста снага: два батаљона 5. СС полицијског пука, цијели 5. пук Руског заштитног корпуса (бјелогардејци), два батаљона недићевског Српског добровољачког корпуса, један батаљон бугарске 24. дивизије и 1 оклопни воз. У Косовску Митровицу тада су пристизали и дјелови њемачке 1. брдске дивизије. Те непријатељске јединице на Ибру, између Рашке и Косовске Митровице, биле су веома добро утврђене, а све жељезничке мостове на Ибру бранили су из бункера који су имали по неколико спратова и били опремљени снажним наоружањем. Четврта крајишка бригада је требало да пређе Ибар између села Слатине и Лепосавићи, да затим избије према селу Лозна и докопа се падина Копаоника.

На Ибар су пошле све три дивизије истовремено. Непријатељ је нападнут на цијелој дужини између Слатине и села Руднице, које се налази низводно од Рашке. Одмах се развила оштра борба.

Непријатељу је једино успјело да сачува жељезничке мостове на Ибру.

Све јединице Оперативне групе — Друга пролетерска, Пета и Седамнаеста дивизија — прешле су Ибар у једном снажном налету.

Четврта бригада је на свом путу до Ибра и преко Ибра брзо савладала отпор непријатеља. Ноћ је била ведра, а непријатељ је непрекидно испаливао свјетлеће ракете, па је тако и нехотично помогао да се борци лакше и брже крећу и оријентишу. Чим су прве јединице избиле на ријеку, одмах су упућени извиђачки дијелови, а затим и осигурање, на другу обалу и након тога је организовано прелажење. Ријека је била доста плитка: вода је само понегдје била изнад кољена.

Најтеже је било преношење болнице и тешких оруђа преко доста брзе и хладне ријеке. Било је и случајева да се неки борац оклизне у води па га захвати брзак, али су одмах прискакали други у помоћ. Нико није настрадао.

Прелаз преко Ибра извршен је ноћу између 3. и 4. августа. Која је то била по реду ријека коју су борци Четврте крајишке на свом борбеном путу прешли? Иза њих је већ било много ријека и рјечица, а још се није видио крај. Колико ће их још бити док се колона бригаде не заустави у коначној побједи?!

Чим је прешла Ибар, Четврта бригада се, према свом задатку, упутила падинама Копаоника да посједне одређене положаје. Борци иако прилично мокри и уморни грабили су жустро, и ведро. Тек с првим јутром дошао је и предах и заслужени одмор. Али не задуго: идућег дана дошла је и прва борба на копаоничким висовима: пред бригадом су се појавили четници. Као да су жељели да искушају каква је то снага стигла у „њихов“ крај, пожурили су да у налету изненаде батаљоне, који су иначе од преласка, били на опрезу од изненађења у непознатом крају.

„Чекајте, другови, док се банда примакне“ — наредио је Илија Вашалић, а борцима је готово и то било сувишно, јер су већ знали за ту добро опробану партизанску тактику, поготово у сукобу с четничким руљама.

Гдје би то могло бити да накићени сеоски ђилкоши, пијани већ од зоре, који су се накркали опљачканог кајмака, само зато што имају пушке, могу изићи на крај с таквим искусним „вуковима“, школованим у безброј сукоба, као што су били Бошко Бошњак, Обрад Медаревић, Захид Скопљак, Бранко Родић, Милан Ерцег и свима онима који су били уз њих? Догодило се оно што се мо-

рало догодити. Већ у том првом сукобу четници су упали у унакрсну ватру чета, падали и предавали се, а тако су наставили и касније, неколико дана узастопно, док само Други батаљон није избројао 120 заробљеника „дражиноваца“ а с њима и 120 заплијењених пушака, 4 минобацача, 3 тромблонске пушке итд. И Трећи батаљон је имао лијепе, а и вриједне успјехе, у којима су се храброшћу и пожртвовањем нарочито истакли борци Милан Јеличић и Милан Качавенда.

Биле су то, у ствари неравноправне борбе, јер четници на Копеонику нису имали ни знања ни вјештине, а ни старјешина, које би се могле мјерити с ударницима из Четврте крајишке. А и њихове снаге су биле слабе и сваким даном слабије, јер им је морал падао па су се многи, на силу мобилисани четници, брзо „сналазили“ и бјежали кућама.

Борце је на Копеонику прилично зачудила и тактика четника. На чету Миљкана Пуцара наишло је око 200 четника постројено у два реда, с пушкама наготовс. Ишли су тако према чети, која их је мирно чекала, наступали корак по корак, без пуцња. Тако се нешто могло видјети само на старим филмовима који су приказивали борбе из I свјетског рата. Можда је четницима командовао неко од старих официра, неко ко је то давно видио и од тада ништа није научио?! Било како било, борци су те четнике смирено дочекали и по њима осули ватру из 9 „шараца“, а онда су се четници, који су остали на ногама, распршили у двије групе и од њиховог „психичког удара“ није остало ништа. Међутим, једна група тих четника је у бијегу натрчала на болницу Седамнаесте дивизије па је тада настрадало десетак рањеника.

Укупно, у тих неколико првих дана борби на Копеонику, Четврта бригада је заробила 480 чет-

ника, међу којима је било 108 брадоња, што је био знак да су већ дуго припадници четничких јединица. Догодило се и то да је сам Милош Убовић, искусни командир чете, првоборац из Стекероваца, уз помоћ двојице својих курира, заробио и разоружао 100 четника, који су између осталог наоружања имали и 3 пушкомитраљеза. Убовић је на њих наишао у једној јаруги па је брзо распоредио курире с једне и друге стране, а онда је повикао четницима да се предају јер су опкољени. (За тај успјех Убовић је касније одликован Орденом партизанске звијезде с мачевима.)

Тако је Четврта крајишка бригада за само неколико дана потпуно загосподарила простором који јој је био одређен.

НЕЗАДРЖИВА БУЈИЦА

На десној обали Ибра, на Копаонику, народ је веома лијепо примио Крајишнике, мада су ту дуго владали четници и упорно радили на томе да ојачају свој утицај. Истина о народноослободилачкој борби била је јача и ишла је далеко испред бригаде НОВЈ, пробијала се у народ упркос четничком терору и празној вици о „комунистичкој опасности“ за Србију. Четници су хапсили, батинали на јавним мјестима, шишали женама косе, отимали стоку од сељака, пијанчили, међусобно се гложили и тукли и народ је добро видио каква је то банда и каква би била будућност Србије ако би је они стварали. Зато су с великом пажњом прихваћене јединице НОВЈ, које су доиста дјеловале снажно, дисциплиновано, уредно и смјело. А та пажња и поштовање још више су порасли када су већ 7. августа Четврта и Прва крајишка бригада у снажном налету ка Милановом врху и Леденицама разбиле Копаонички четнички корпус. Разбијени четници су

уплашено бјежали и крили се по јаругама и грмљу. У том снажном нападу убијено је око 80 четника, а заробљено више од 200, с много оружја. Наредног дана обадвије бригаде су наставиле да чисте терен па су похватале још око 300 четника који су се крили. Међу њима било је и неколико њихових официра и подофицира. Сви су подједнако били прљави, одрпани и уплашени. Од такозване 4. групе четничких јуришних корпуса на Копаонику готово ништа није остало. Четници су се разбјежали, а неки су се вратили својим кућама. Извјестан број заробљених четника, који су били присилно мобилисани, замолили су да остану у бригадама и да се боре, па су задржани.

И док су остале јединице Пете дивизије ишле према Куршумлији, Четврта крајишка бригада је остала у близини Ибарске пруге, задржавајући се у ширем рејону Блажева, гдје су савезнички авиони спуштали материјал за цијелу Оперативну групу. У том времену неколико пута су бјелогардејци из Ибарске долине (Руски заштитни корпус, формиран од бивших бјелогардејаца) покушавали да изврше испаде према положајима бригаде, али су увијек брзо одбијени. Било је очигледно да непријатељ нема снага да нешто озбиљније предузме па је испадима покушавао да бар узнемирава јединице НОВ на Копаонику.

Деветнаестог августа из бригаде је отишао њен дотадашњи командант потпуковник Раде Зорић. Он је с Четвртом бригадом прошао цијели њен борбени пут, од формирања, прво као командант Другог батаљона, а затим као командант бригаде, и био је од сваког борца веома цијењен и вољен. Било му је тешко што иде, али чекао га је нови задатак: отишао је да преузме дужност команданта дивизије. С њим је из бригаде отишло још неколико старјешина, који су били одређени на нове дуж-

ности у јединицама које су се стварале у Србији.

За команданта Четврте крајишке бригаде постављен је мајор Вид Вицука Бодрожа. У устанку је међу првима ступио у Каменички герилски одред и донио пушкомитраљез, који је последице слома Краљевске југословенске војске сачувао. Као борац запажен је већ приликом ослобођења Дрвара 27. јула 1941, а посебно у борбама на Оштрељу у августу 1941, када је пушкомитраљезом и својом храброшћу успио да задржи десет пута бројније усташе и да сачува морал бораца који су били с њим. Од пушкомитраљесца постао је водник, затим командир чете па командант батаљона и на свим тим дужностима био један од оних старјешина којима су се борци поносили.

Засједи у долини Ибра

Од 22. до 30. августа бригада је извршила неколико веома успјешних напада на непријатеља у долини Ибра. Најприје су Први и Трећи батаљон напали рудник бакра код села Кремића, близу Рашке, и тамо растјерали жандаре који су чували рудник. Затим су четири чете бригаде (Други батаљон и једна чета Четвртог батаљона) сишле ноћу 24/25. августа на цесту код села Кајкова и у долини Ибра поставиле засједу. Прије поноћи је наишла колона од 16 њемачких камиона и 1 путнички аутомобил. Пошто је колона ушла у засједу, отворена је на њу ватра и том приликом је убијено 12 Нијемаца и један Недићев официр. У 4 камиона била је нафта и бензин, а остали су били празни. Пошто се нису могли извући с цесте, сви камиони су запаљени, као и путнички аутомобил. Чете су заплијениле 10 пушака, 1 радио-станицу, 2 пиштоља и 15.000 метака. Минерски вод је сишао и на пругу и разрушио 500 метара трачница.

Те исте четири чете направиле су засједу и једном њемачком војном путничком возу на Ибарској прузи у ноћи 27/28. августа. Искусни Илија Ђерић је поставио мину и активирао је у правом тренутку тако да су дигнута у ваздух три вагона, а осталих 27 су се пропели и поваљали. По тим вагонима, у којима је било много Нијемаца, отворена је снажна пушчана и митраљеска ватра. Нијемци, припадници 1. брдске дивизије, падали су као снопље, искакали из вагона и унезвијерено бјежали. Водник Ђуро Тулум је нештедимице бацао ручне бомбе — девет их је бацио једну за другом — и те бомбе су начиниле праву пустош међу Нијемцима. Један уплашени Нијемац дерао се из слупаног вагона и дозивао:

— Капут! Капут!

Било му је ваљда свега доста па је хтио да се преда. А чуо га је Ђуро Тулум па је и он њему допикнуо:

— Понеси и капут, него шта!

Послије су Ђуру на сваком мјесту задиркивали због тога.

У свим тим нападима бригада је имала само неколико рањених бораца. У акцији на прузи је убијено и рањено око 150 њемачких војника.

Наредног дана су два батаљона Четврте бригаде разбили један четнички „корпус“ код села Мачковца и тада је убијено 15 а заробљено 11 четника. Послије тог пораза четници су брзо напустили просторију Брус — Александровац.

Пред великим задатком

Тада је већ дошло вријеме да се јединице Оперативне групе дивизија упуте у Шумадију и да, према плану Врховног штаба, наступају правцем Чачак — Горњи Милановац — Рудник да би се по-

везале с јединицама Првог пролетерског корпуса, које су, као и Дванаести ударни корпус, већ биле продрле у западну Србију. Основни задатак је био да се разбију формације Драже Михаиловића и Недића у западној Србији и Шумадији и да се оствари продор крупних снага НОВЈ према Београду. У то доба су се већ и јединице Црвене армије примицале источним границама Србије.

Четврта крајишка бригада се на Копаонику добро одморила а и нешто попунила новим борцима. Ноћу 7/8. септембра цијела Пета, затим Двадесет прва и Седмнаеста дивизија прешле су поново Ибар. И том приликом борци су газили ријеку. Уз пут су, прелазећи пругу поред Ибра, покидали трачнице на више мјеста. То је у ствари био почетак новог великог марша. Пред јединицама Оперативне групе бјегали су и четници и недићевци па су тако, не пружајући никакав отпор, побјегли и из Ивањице.

Једанаестог септембра у Ивањици је свечано прослављена двогодишњица формирања Четврте крајишке бригаде. Најприје је одржана смотра, а затим је борцима говорио командант дивизије Милутин Морача. Послије тога је бригада у парадном строју прошла главном улицом у Ивањици, а увече су борци бригаде и културна екипа дивизије одржали приредбу. Тај дан је за борце Четврте крајишке бригаде био прави празник и изузетна прилика да се послије двије године присјете цијелог пута којим је бригада прошла и другова који су на том борбеном путу пали. То је била могућност и за нове борце да боље упознају славу своје јединице и да се надахну њеном традицијом. Побједа је већ била на домаку, али је до ње требало још борби и напора. Зато се и о томе говорило.

Пошто је преко већ ослобођеног Ариља стигла близу Ужица, Четврта бригада је 13. септембра у

поноћ, с доста закашњења, учествовала у нападу на град, са сјеверне стране. У граду је тада било око 2000 њемачких и недићевских војника, више него што се очекивало, тако да напад, који се завршио ујутро наредног дана, није успио, мада су у току акције били ликвидирани неки непријатељеви бункери и утврђени ровови и мада је непријатељ имао доста губитака.

У том нападу на Ужице Четврта крајишка бригада је уништила 3 непријатељска камиона и убила 40 Нијемаца и недићеваца. Међу борцима су се нарочито истакли Радојица Цвијетић, Бранко Чакариш, Мирко Кесић, Лазо Вишекруна и Милан Гвозденовић.

Од Ужица бригада је, с Десетом крајишком, пошла ка Добрињу, код Пожеге, гдје су борци имали много пријатних тренутака у сусретима с народом, који их је радосно поздрављао и дочекивао. Још је љепше било кад су се борци сусрели с Чачанским партизанским одредом у селу Горњи Бранетићи. Одред је одолио свим тешкоћама и успио да се одржи. Кад су се нашли с Крајишницима, многи борци Чачанског одреда су плакали од радости, а сви су грлили борце, љубили их и испољавали задовољство због тог сусрета. И борци Четврте бригаде били су такође радосно узбуђени, као ријетко када.

— Ово ми изгледа као да смо дошли у нашу Крајину — рекао је борац Илија Шобот.

— Друже, треба да се осјећаш као да си код своје куће — казао је на то један борац Чачанског одреда.

Народ у Бранетићима такође је срдачно прихватио Крајишнике. У дивизију се добровољно јавило 20 омладинаца, а од њих је 14 дошло у Четврту крајишку бригаду.

Ослобођење Аранђеловца

Разгонећи и тукући четнике, Четврта бригада се, с осталим јединицама Пете дивизије, примакла Аранђеловцу. Напад на град извршен је 19. септембра у подне. Бригада је нападала град с два батаљона преко Пресеке, а с два батаљона је поставила засједу на цести Аранђеловац — Младеновац. Град је нападала и Прва крајишка бригада с југозападне стране. Аранђеловац су бранили Нијемци и четничка Гордићева гарда, али су борци Четврте и Прве крајишке бригаде извели тако изненадан напад, уз страшну подршку минобацача, топова и митраљеза, да су Нијемци и четници брзо разбијени. Нијемци су остављали своја борна кола и танкете и у паници бјежали преко њива и сеоских путева, журећи да измакну ка путу Топола — Младеновац. У граду је било и нешто недићеваца. И они су били врло брзо сабијени у неколико зграда.

Борци су довукли топове и непосредним гађањем разбили и на јуриш освојили најприје жандармеријску касарну, а затим и зграду „Старо здање“ у којој се очајнички бранило око 250 четника. Двадесетог септембра у 17 сати цијели Аранђеловац и околина су ослобођени. У тој борби јединице Пете дивизије убиле су 140 Нијемаца и 406 четника и недићеваца, а заробљено их је укупно 420. Непријатељу су уништена 3 борна кола, 3 танкете, 2 топа, 23 камиона, 4 аутомобила итд. Заплијењено је 6 камиона, 4 мотоцикла, 2 радионичка кола, 1 санитарски аутомобил, 355 пушака, 4 пушкомитраљеза, 350 ручних бомби, 45.000 метака, 200 кг експлозива и др. материјала. У томе је био и прилично велики удио бораца Четврте крајишке бригаде. Други батаљон је уништио 8 камиона и 1 борна кола. Трећи батаљон је убио 85, а заробио

20 непријатељских војника и старјешина. Четврти батаљон је убио 73, а заробио 42 непријатељска војника.

У току борбе у Аранђеловцу борци крајишких бригада нашли су се раме уз раме с борцима Друге шумадијске бригаде. То је био сусрет сличан оном с борцима Чачанског одреда. Та бригада је ушла у састав Пете Дивизије под новим именом — Двадесет прва српска бригада.

У згради „Старо здање“ је ослобођено 50 талаца, угледних грађана из Аранђеловца и околине, које су четници као симпатизере НОП-а ухапсили, тукли и пријетили им смрћу.

Заробљеним четницима и недићевцима одржани су убичајени говори. Од њих 132 у бригаду се јавило 67, који су одмах положили заклетву па су добили оружје и распоређени у батаљоне. Међу заробљенима било је и 5 зликоваца, за које је утврђено да су батинали људе и пљачкали по селима. Они су осуђени и стријељани. Остали су пуштени.

Четврта бригада је у Аранђеловцу показала своју пуну вриједност. Предвођена добрим старјешинама и с прекаљеним борцима, дјејствовала је снажно и веома искусно. Борци су због тога били испуњени поносом. Тако су на најбољи начин оправдали све оне похвале које су им биле изречене у Ивањици на прослави бригаде.

У ноћи 20/21. септембра Први батаљон Четврте бригаде минирао је мост на путу Младеновац — Топола на ријеци Милатовици. Минери су били спретни. Сачекали су да наиђу непријатељска возила на мост па су тек онда упалили експлозив. С моста су уништена и 2 њемачка камиона и 1 танкета, а 2 камиона су оштећена од експлозије и одваљених дијелова моста који су летјели на све

стране. Рачуна се да је у уништеним камионима и танкети убијено око 50 њемачких војника.

Наредног дана је Други батаљон код села Буковика нападнут од „Другог равногорског четничког корпуса“ (Раковићевог), који је имао око 500 људи. Четници су намјеравали да се пробију ка југозападу, али су добро дочекани и одбијени. Убијено је 30, а заробљено 60 четника. Плијен је био: 4 пушкомитраљеза, 1 бацач, 35 пушака, 1000 метака итд. Из батаљона је само један лакше рањен.

Без застоја

Непријатељ је на свим странама трпио пораз. Његове снаге су се распадале. У Србији је народноослободилачки покрет добио силан замах. У јединице су сваког дана пристизали нови борци, па су се бригаде нагло повећавале. То је наметало и нове задатке јединицама да још брже и упорније раде на подизању и оспособљавању кадрова, да побољшавају рад на војној обуци и јачању дисциплине, а такође и да развијају политички рад у јединицама и у позадини.

Двадесет шестог септембра Четврти батаљон Четврте крајишке бригаде упућен је на Космај да с Космајским партизанским одредом усмјери акције на мање непријатељске гарнизоне према Београду. Тај батаљон је тамо, чим је стигао, разбио групу од 200 недићеваца и минирао један воз који је ишао према Београду. Првог октобра је батаљон с Космајским одредом напао недићевце у селу Парцани и ту их растјерао. Убијено је 27 недићеваца. Но, и батаљон је имао губитака, и то непотребних. Једна мина је експлодирала у цијеви минобацача енглеске производње. Том приликом су 2 борца погинула, а 4 рањена. Поред минобацача се налазио и командант батаљона Триво Адамовић па је и он

рањен. У борби с недићевцима рањено је 10 бораца. Батаљон је на Космају имао још неколико мањих сукоба с недићевцима и успјешно је дјеловао до 6. октобра, када је повучен у састав бригаде.

У зору 8. октобра један батаљон Четврте бригаде је изненада упао у Младеновац, гдје се налазило око 150 припадника њемачке фелдјандармерије и нешто њемачких жељезничара. Непријатељ је већ био ослабљен и трпио је велике губитке, но стигла му је помоћ из Паланке па се батаљон повукао.

Бригада је ноћу 9/10. октобра порушила пругу код станице Ковачевац. На станици је убијено 11 Нијемаца, а 4 су заробљена. Одмах затим наишла је једна непријатељска моторизована колона, коју је бригада дочекала између Ковачевца и Кусатка и разбила. У тој борби убијено је 80, а заробљено 40 Нијемаца и бјелогардејаца, а и 10 четника који су били с њима. Највише Нијемаца је побио пушкомитраљезац Душан Маркотић из Другог батаљона. Имао је погодан заклон близу цесте па је просто „шишао“ све који су му се нашли на нишану.

Бригада је заплијенила 2 топа, 7 пушкомитраљеза, 90 пушака, 300 ручних бомби, 20.000 метака, 15 кола с ратном опремом и 10 коња. Уништено је 7 камиона, 1 оклопни аутомобил и 1 мотоцикл. То је била једна од најбржих и најљепших побједа на том подручју које су борци Четврте бригаде до тада извојевали. Напад на непријатељску колону изведен је снажно, организовано и у сваком погледу беспрекорно, тако да непријатељ није успио да се среди и пружи јачи отпор. Из бригаде је 1 борац погинуо и 6 их је рањено.

Тада већ више од половине бораца Четврте крајишке бригаде нису били Крајишници и нису памтили дан када се бригада растала с Крајином и пошла преко Врбаса. Ти старији борци, који су

у бригади провели пуне двије године, били су углавном на старјешинским дужностима — командири водова и чета, понеки још десетар и пушкомитраљезац, док су већину бораца чинили они млађи, који су у бригаду дошли касније, у централној и источној Босни, у Фојници и Бугојну, у Фочи и Горажду, затим у Санџаку и на Чакору, али је највише било новајлија који су у бригаду ступили послије њеног марша преко Ибра.

Давно жељени сусрет

Једанаестог октобра, између Паланке и Младеновца, борци Четврте крајишке бригаде доживјели су велику радост: сусрели су се с црвеноармејцима. То је био догађај који су дуго времена жељно ишчекивали. Сусрет је био срдачан и ведар. Истог дана увече је Четврта бригада, с Трећом крајишком пролетерском бригадом Прве пролетерске дивизије, као некад давно на Бугојну, извршила напад на Нијемце у Младеновцу. Опет је непријатељу у посљедњи час стигло велико појачање (из Раље), па су се бригаде повукле, иако су непријатељу наниле озбиљне губитке. Кад је свануло, напад на Младеновац је обновљен.

Са совјетском командом је прије тога договорено да у нападу учествују и њихове јединице. Совјетски командант је рекао: „Да видимо ко ће бити бољи!“ Иако је то речено у шали, о томе се сазнало у јединицама. Борци су, у жељи да се покажу пред црвеноармејцима, а дијелом и зато што су им ријечи совјетског команданта дошле до ушију, појурили на непријатеља у Младеновцу као права лавина. Оба двије бригаде су пошле истовремено и у снажном јуришу натјерале Нијемце на бјежање. Са совјетске стране у нападу је учествовао један пјешадијски батаљон и један моторизовани пук,

који је прије тога истјерао Нијемце из Тополе. Успјех крајишких бригада у том нападу био је врло велик, а био би и већи да дио јединица Четврте бригаде није дошао под ватру совјетских „каћуша“, усљед чега је бригада имала непотребне губитке.

Чим је Младеновац ослобођен, у град је ушао штаб Пете дивизије. Комесар дивизије Илија Матерић доживио је то као свој лични велики тренутак. Наиме, он је као војник 121. пјешадијског пука видио слом бивше југословенске војске у Младеновцу. Није предао оружје, већ је с 28 другова из Дрвара, који су с њим били у истом пуку, пошао натраг у Крајину. Од Младеновца до Дрвара ишли су пјешнице и избјегли све незгоде. Вратили су се кућама с оружјем. То оружје је убрзо проговорило у устанку јула 1941. Послије нешто од три године и пута који је већином опет прошао пјешнице Илија је опет био у Младеновцу, али не више као обичан војник, као непознати дрварски радник и не само с 28 другова, него као комесар дивизије прекаљених бораца. (Илија Матерић је народни херој).

Ослобођење Младеновца значило је и отварање пута ка Београду.

Низ успјешних борби у којима је сламан непријатељ и у којима је бригада испољила велику снагу и борбеност надахњивао је борце за нове напоре и за нове побједе. Као да нико није помишљао на умор, као да га нико није ни осјећао. Сви борци су напосто били опчињени величином и значајем тренутка у којем су судјеловали. Били су на прагу једне од највећих битака за ослобођење земље. Пред њима се налазио главни град Југославије — Београд. Бити ту, с осталим јединицама — бригада је и даље била у саставу Пете дивизије, а дивизија у саставу Првог пролетерског корпуса у којем су, поред ње, биле и Прва и Шеста пролетерска и Седмаеста и Двадесет прва ударна дивизија — била

је велика част, и то су осјећали сви борци. А и присуство Црвене армије значило је много. Тада, у Четвртој крајишкој бригади није било мало оних који су рекли: „Још само да ослободимо Београд, па не жалим да погинем!“

НАЈДРАЖА ПОВЈЕДА

Велики тренутак — полазак у битку за ослобођење Београда — дошао је 14. октобра.

У штабу бригаде окупили су се команданти батаљона: Триво Адамовић, Илибаша Баришић, Илија Вашалић и Душан Ђубо. Командант бригаде Вицука Бодрожа, заједно са замјеником Милошом Тањгом и начелником штаба Марком Вукобратом, упознао их је с предстојећим задатком бригаде. Требало је што прије, усиљеним маршом, стићи до Малог Мокрог Луга, до предграђа Београда, и успоставити везу с јединицама Црвене армије које су наступале у истом правцу, а затим продужити напад, пробити непријатељеву одбрану и упасти у град. Команданти су такође упознати и с општим планом напада осталих јединица Првог пролетерског корпуса.

Бригадни курири, на челу са Сретком Мандићем званим Маћи, имали су пуно посла. Носили су заповијести и враћали се с извјештајима. Бригада се брзо средила за покрет и пошла друмом, а затим скренула преко Иванче ка Врчину. У предвечерје је комесар бригаде Драго Ђукић, који је у Четврту дошао из Прве крајишке бригаде последије погибије комесара Каче, сакупио комесаре батаљона. Показујући на карту Београда, објаснио је кратко да цијелу бригаду, све борце и старјешине, очекује највећа и најтежа битка. Непријатељ је јак и браниће се свим расположивим снагама. Али, рекао је,

битка за ослобођење Београда има огроман значај за све народе Југославије, за сваког борца посебно, јер та битка отвара врата коначној побједи народноослободилачке борбе. Комесар бригаде је посебно упозорио на то да борци у току борбе, колико је то могуће, чувају град од рушења и да се пажљиво односе према грађанима.

Четврта бригада је до Малог Мокрог Луга маршовала без одмора, само с два мања застанка, иако је пут био дуг. Успјела је стићи на вријеме и одмах је напала непријатеља, потискујући га према Великом Врачару, тако да је овладала обадвјема странама Смедеревског пута и ушла у предграђе. Нијемци су се жестоко бранили и артиљеријском и минобацачком ватром, па су успјели да приморају два батаљона на повлачење према М. Мокром Лугу. Због отпора непријатеља на Великом Врачару јединице Четврте бригаде су 15. октобра продужиле напад идући Смедеревским путем и даље Александровом улицом (данас Булевар револуције) па су до 11 сати успјеле, у садјејству с јединицама Црвене армије, да стигну у град све до Техничког факултета, а затим и до Дунава, до Дунавске жељезничке станице. У том продору борци Четврте бригаде су нанијели Нијемцима веома велике губитке, а задобили су доста плијена у оружју и муницији. Истог дана, међутим, бјежећи од Смедерева преко Гроцке, до Малог Мокрог Луга су стигли Нијемци — претходница 1. брдске дивизије. У њиховој моторизованој колони било је 30 возила. Ту их је из засједе дочекао батаљон Четврте бригаде. Први је на њих отворио ватру командир вода заставник Илија Шобот, који се иначе никада није растављао од свог „шарца“. Снажна ватра батаљона зауставила је колону Нијемаца, а затим је већи број возила уништен. Само се неколико оклопних аутомобила успјело вратити у Гроцку. Убрзо су те положаје код

М. Мокрог Луга ојачале и Десета крајишка бригада и мање јединице Црвене армије, јер се видјело да Нијемци по сваку цијену желе да се пробију на том правцу. И доиста, већ у току наредне ноћи између 15. и 16. октобра, они су опет навалили. Било их је око 3000. У очајничком напору да избјегну окружење и предају, да би се докопали градских улица, они су кидисали у таласима и прихватили борбу из непосредне близине у којој су трпјели велике губитке. Борба је трајала до јутра и Нијемцима је најзад успјело да избију на Коњарник и да се убаце у предграђе Београда. Тада су још два батаљона Четврте крајишке бригаде враћена натраг да се поставе пред ту њемачку групацију. Пристигле су затим и друге наше јединице и дијелови совјетских снага па је Нијемцима потпуно затворен пут у град, а онда су постепено те њихове снаге ликвидиране до 18. октобра, у рејону Авале, Врчина и Рипња. То је био крај њемачког корпуса Штетнер, из којег је успјело да избјегне уништење и заробљавање само око 3000 војника, које је прихватила једна колона упућена из Шапца.

Одушевљени Београђани

Продирући у град борци и старјешине Четврте крајишке бригаде показали су изванредну издржљивост и спретност. Храбро су улијетали и у најтеже гужве. Тако се командир чете Мирко Шобот с Илијом Рађеновићем нашао лицем у лице с 15 Нијемаца, и одмах су им повикали да се предају. Одговора није било. Њих двојица су подигли аутомате и отворили ватру на ту групу Шваба. Четворица Нијемаца су одмах пала, а остали су подигли руке. Као да је сваки борац у тој великој борби имао двоструку снагу. Јурили су преко улица, у куће, у подруме, излагали се непријатељевој ватри

и одговарали на њу још већом мјером. Велику снагу борцима давала је и свесрдна помоћ становништва главног града. У јеку борбе пред борце су излазили грађани и нудили их храном, грлили их, љубили и говорили им гдје су Нијемци. Посебно су они најхрабрији, они који су стизали први — као Стево Владушић, Никола Петровић, Којо Дрезгић, Драган Родић и други — били изложени тим излицима радости и поштовања грађана Београда, поготово младих. Неки грађани су и сами узимали оружје у руке и борили се раме уз раме са борцима. Што је продор у град био дубљи, то се међу борцима налазило све више грађана, највише омладинаца и омладинки. Иако без оружја, они су учествовали у борби. Искакали су из заклона и извлачили рањене борце у заклоне, пружајући им прву помоћ. Тако нешто борци Четврте бригаде нису никада доживјели.

У паници, немајући излаза, Нијемци су бјежали у подруме зграда, пресвлачили се у женску одјећу, забрађивали главе марамама и трпали се међу цивиле да би спасли главу. Било их је доста који су страху за голи живот нашли уточиште под земљом, у градској канализацији, па су их борци одатле извлачили.

Стизали су свуда

Са Дунава је дио јединица Четврте бригаде избио у град до Правног факултета и до Главне поште, односно до зграде Народне скупштине. Одатле су се неки борци примицали и до Теразија, барем да погледају како изгледа центар главног града, гдје је непријатељ још пружао отпор. У једном од тих излета командир чете Стево Галић је налетео на њемачког официра. Оружје је обојници

затајило па је дошло до рвања и међусобног гушања док Нијемац није пао мртав.

— Што га удави, друже Стево? — упитали су неки командира Галића.

— Умерачио сам — одговорио је он лаконски — кад сам му видио њушку!

У ноћи 17/18. октобра командант Првог пролетерског корпуса Пеко Дапчевић и комесар Мијалко Тодоровић Плави наишли су на групу бораца и старјешина Четврте бригаде близу Скупштине. Упитали су гдје је штаб бригаде. Замјеник комесара Црни повео их је у зграду Правног факултета, а тамо су наишли на необичну слику. У ходнику, на голом бетону, спавали су борци као поваљано жито. Умор од непрекидних борби и трчања учинио је своје па се видјело да су људи заспали истог тренутка чим су сјели да предахну. Нашли су и команданта бригаде. И он је спавао.

„Нећемо их будити“ — рекао је Пеко тихо. „Нека мало предахну. Заслужили су.“

Послије се Вицука, командант бригаде, љутио на самог себе:

„Ето какав сам баксуз! Први пут ми у штаб долази командант корпуса, а ја спавам каоклада! Чак нисмо имали ни стражу! Шта ли је само помислио кад је то видио?“

У току борбе за Београд било је и неспоразума с црвеноармејцима. У продору код Поште водник Душко Пердух је успио да упркос непријатељевој ватри ускочи у зграду. Тада је рањен у ногу. Покусио је једног Нијемца из свог аутомата. Али, тада су се умијешали и црвеноармејци па су и они упали у зграду и натјерали Нијемце да се предају. Пердух је на себи имао њемачки шињел и био је без капе па су и њега Руси притисли као и Нијемце. Коначно, ипак је успио да им објасни да је он партизан и да партизани на себи носе разне уни-

форме, па и њемачке. Совјети су га пустили и дали му један свој аутомат за успомену, да заборави непријатности.

Милан Ерцег, стари борац, докопао се једне лимузине и навукао на себе бљештаву униформу, чак је и на главу ставио некакву накићену шапку. Кад га је видио замјеник команданта бригаде Тањага, затражио је да га вози у штаб. Али тада су наишли совјетски војници и затражили аутомобил. Тањага је почео да им објашњава да је то ауто команданта дивизије, али то је мало вриједило.

Но, кад је Милан Ерцег протурио главу из кола и кад су црвеноармејци угледали његову накићену шапку и бљештаву униформу, брзо су поздравили и удаљили се, ословљавајући Милана са „товаришч генерал“ и извињавајући се за сметњу.

Борци су се ипак с припадницима Црвене армије прилично добро споразумијевали. Једни другима су помагали кад је то требало. Бригадне болничарке су једнако помагале и својим друговима и рањеним црвеноармејцима. Оне су тих неколико тешких дана имале веома много посла, превижале су рањенике, извлачиле их, носиле и смјештале, а саме готово нису имале времена да макар мало одморе, јер је увијек требало да трче за својим јединицама и да буду уз своје другове.

Велики град, с безброј улица и мноштвом високих зграда, снажно је импресионирао борце. Многи борци, поријеклом из сиромашних села, нису никада били у великом граду. Градови као што су Гламоч, Фоча, Бугојно, Фојница, Рудо или Прибој, Ужице или Младеновац, били су само мала насеља у поређењу с Београдом. Зато је свако у току борбе најприје морао да савлада збуњеност и осјећај изгубљености у том великом граду да би знао да се сналази и да се оријентише.

У београдском затвору нађен је и борац Другог батаљона Рагиб Сарајлија, кога су Нијемци заробили још код Кремне, када је бригада била у западној Србији. Тада је Рагиб ухваћен на спавању па је одведен у Београд и затворен. Пошто је ослобођен, он је одмах узео оружје и наставио са својим друговима борбу у граду.

У ослобођеном граду

Већ 18. октобра Четврта бригада је преузела гарнизону службу у IV и VI градском кварту, а и у дијелу III кварта. Један од задатака био је да се што прије све зграде очисте од Нијемаца и разних издајника који су се крили. Рапчишћаване су и зграде које су Нијемци били минирали. Одмах је организовано снабдијевање грађана и чување градских и војних магацина, пошто је било појава да су групе грађана, користећи се тиме што је још трајала борба за град, упадале у те магацине и развлачиле разну опрему и намирнице.

Комесари и њихови помоћници — Драго Ђукић, Драго Шобот, Драган Родић, Јован Јакшић, Стево Владушић, Миљкан Пуцар и други — имали су тих дана пуно посла. Требало је обезбиједити да борци сачувају пуну дисциплину и да савјесно и одговорно обављају своје дужности. Борци су морали улазити у станове, ради контроле, а долазили су у додир с разним врстама људи. Улазили су и у напуштене станове. Ту су вребала разна искушења. Негдје су их грађани нудили пићем, негдје их задржавали, негдје је било и вриједних стварчица које су могли лако узети и стрпати у торбу или џеп, а ништа од тога није се смјело дозволити. Осим тога, велика већина грађана дочекала је борце као своје ослободиоце и примила их раширених руку. То је повјерење и поштовање требало оправдати војничким поступком и правилним односом.

— Ма, лако је за то, али шта ћу кад ми омладинка улети у наручје па почне да ме цмаче? — питао је један борац комесара чете Данета Лукача.

— Нећеш, богме, ништа, већ и ти ћу цмокни па продужи даље — одговорио му је комесар.

Још док су трајале борбе у граду, најистакнутијим борцима и старјешинама подијељена су одликовања — ордени и медаље за храброст. У ствари, било је веома много оних који су се истакли у тим вишедневним борбама за ослобођење Београда и штаб бригаде је био на великој муци док се одлучио кога ће одликовати, а ко ће остати да сачека следећу „партију“ одликовања. Међу одликованима били су и Душан Зорић и Ђуро Ђулум, командир водова. Ђулум је у борби код Миријева с 15 ручних бомби ликвидирао посаду једног њемачког топа, која је тукла положаје батаљона из непосредне близине и спречавала даље напредовање. То су била прва одликовања која су подијељена у Четвртој крајишкој бригади.

Борба за ослобођење Београда окончана је 20. октобра, када су Нијемци коначно били уништени у граду и истјерани преко Саве. Тада су очишћене и посљедње тачке отпора на Калемегдану. У том посљедњем обрачуну с непријатељем у Београду учествовали су и борци Четврте крајишке бригаде. Комесар чете Ивица Бешанић журишао је према Калемегдану са својим борцима у заштити совјетских тенкова.

За показано пожртвовање и за успјешно извршене задатке приликом ослобођења главног града Југославије врховни командант је у посебној наредби похвалио све јединице које су учествовале у тим борбама. Удио Четврте крајишке НОУ бригаде у борби за ослобођење Београда био је веома значајан, јер је у одлучним тренуцима — својим

продором до Дунава и спрјечавањем њемачког пробоја из Семедерева у град — одлучно дјејствовала и показала високу борбену способност. У борби за Београд, између 14. и 20. октобра, Четврта бригада је побила и заробила 1171 Нијемца и недићевца. Заплијенила је мноштво борбене опреме и материјала, између осталог 97 пушкомитраљеза, 717 пушака, 74 аутомата, 13 минобацача, 1000 ручних бомби, 102 пиштоља, 1 топ и др. И бригада је имала жртава. У Београду је пало 25 бораца, нестало је 15, а рањено 76.

Погинули борци су тада сахрањени на мјестима гдје су пали: тако су на Гундулићевом венцу покопани борци Перо Зивлак и Мустафа Мутевелић; на гробљу у Малом Мокром Лугу Мијо Мартиновић и Захид Скопљак; на Звездари Милосав Бабић и Мићо Медаревић; у Видинској улици Владимир Николић и Обрад Медаревић; код цркве у тадашњој улици Књегиње Олге — Драгослав Родић, Љубомир Нешић, Велимир Думић, Живомир Марјановић, Голуб Ивковић, Вицо Шпирић, Живота Стојановић, Радомир Миланковић, Живадин Думић, Драго Радуловић и Богомир Новаковић; код цркве св. Богородице болничарка Каја Дрезгић; код Очне клинике Бранко Радић; код Панчевачког моста Живадин Петровић и у улици Џорџа Вашингтона Милан Панић и Маринко Ковачевић. (Сви су они послје сахрањени на Спомен-гробљу ослободилаца Београда.)

Гарнизона служба

Послије ослобођења града Четврта бригада је остала у Београду и обављала гарнизону службу.

Бригада је даноноћно држала 134 етразарска мјеста, а слала и патроле по цијелом граду. Између

осталог, Други батаљон је обезбјеђивао 8 магацина / и фабрика, Трећи батаљон 12 школа и биоскопа, Четврти батаљон 14 домова и касарни итд. То је била тешка и напорна служба, јер су се борци одједном нашли у сасвим другачијим условима и на потпуно другачијим задацима од оних на које су већ били навикли.

У дивизији и бригади организовани су разни те-чајеви за командире чета и водова, за везисте, бол-ничаре и др. Вршена је мобилизација нових бораца и то строго на добровољној бази. Бројно стање бри-гаде стално је расло. С тим новим људством, а и са старијим борцима, организована је војна обука и политичка настава.

Иако су стражарске и друге дужности обавља-ли први пут и без икакве претходне припреме, бор-ци и старјешине Четврте крајишке бригаде брзо су се снашли и у обављању гарнизоне службе пот-пуно су задовољили. Што је најважније, командама јединица је успјело да сачувају дисциплину бораца. Рат још није био готов и свако уљуљкивање у мир-ну градску атмосферу могло је бити опасно.

Од 20. октобра до 29. новембра 1944, док је била у Београду, Четврта крајишка бригада је добила комплетно совјетско наоружање и борци су морали да се растану с пушкама, пушкомитраљезима и осталим наоружањем које су освајали у свим дота-дашњим борбама против разних непријатеља у Босни, Санџаку, Црној Гори и Србији. Било је тада и туге па је и из неког тврдог крајишког ока чак канула и суза кад су руке морале да се растану од оружја које је борац чувао као нешто најдраже, најрођеније, у које је цијелим својим бићем вјеро-вао. Једина је утјеха била у томе што су борци зна-ли да је и то оружје које узимају такође добро.

Радости побједе

Бригада је тада нарасла на преко 2000 бораца. Када су се сви постројили на Бањици, 27. октобра 1944. скупа с осталим јединицама, и када је дошао маршал Тито да изврши смотру, била је то веома импозантна слика. Борци су били одушевљени тим својим сусретом с врховним командантом, иако је вријеме било вјетровито па се ни Титове ријечи нису могле сасвим добро чути. Готово за све њих то је било и прво виђење с другом Титом.

Тих дана су у Београду написана многобројна војничка писма, која су отишла на пут у Крајину, у централну и источну Босну, у Санџак и у Србију. Борци су се јављали родбини и друговима и обавјештавали их да су у ослобођеном граду „добро и здраво које и вама од срца желим“. Послије више од три године ратовања командир вода Ђуро Метлић, некадашњи чобанин и земљорадник, који се описменио у борби, написао је своје прво писмо родбини у село Роре под Шатором. Та писма, писана у Београду, била су за борце крупна радост. Било је то готово до јуче незамисљиво: бити у главном граду, међу великим палатама. возити се трамвајима, ићи по асфалтираним и калдрмисаним улицама, спавати у удобним војничким креветима и хранити се као што се храни војска у мирно вријеме.

Ослобођени Београд се разиграо и распјевао. Није било дана кад се на улицама није заиграло коло, кад није одржана нека приредба, а биоскопи су радили по цијели дан. За многе борце Четврте крајишке бригаде, и старе и нове, ти дани у ослобођеном Београду били су најљепши дани њиховог живота.

У међувремену и већи број рањених бораца и старјешина који су лијечени у београдским болни-

цама опоравио се од задобијених рана и вратио у своје јединице.

Двадесет деветог новембра Четврта крајишка бригада је, с осталим јединицама Пете дивизије, пошла из Београда на сремски фронт. О том маршу је поручник Драго Митровић 5. децембра написао пјесму под насловом „Покрет у ноћи“, вјероватно сјећајући се многих ранијих маршева.

*Ноћ! Тишина. Ветар бруји,
мрачне сене тихо газе.
Веза! Веза! Тихо шуми
преко мокре црне стазе.*

*Иде чета партизана,
дрво крчка под ногама,
уздах свину из дна груди;
Веза! Тихо! Миран буди!*

НА СРЕМСКОМ ФРОНТУ

Преко Стојановаца, Кукујеваца, ~~С~~дашеваца, Илока и Винковачких Бановаца Четврта бригада је приспјела на сремски фронт и посјела положај између села Ђеретовци и Нијемци. То је за све борце, а и за старјешине, била сасвим нова и необична ситуација. Први пут од када ратују и борци и старјешине дошли су у ровове, у блато, усред равнице. И вријеме је било мутно, промјенљиво. Једва се каткад указало сунце. Преко равнице је шибао хладан вјетар. Испред ровова, у даљини, високи кукрузи сметали су осматрање, а тамо је био непријатељ. Сваки дан се чула некаква пуцњава, час десно, час лијево, а непријатељева артиљерија је из дана у дан избацивала гранате. У почетку се чинило да је непријатељ миран, као да је схватио

да нема шта да тражи у нападу, али то је била само варка. Њемачки официри и војници нису никако могли да се помире с поразом и нису могли да схвате чињеницу да је Хитлер изгубио рат. Још су били бахати и још су покушавали да насрћу.

Тако су 11. децембра извршили снажан напад на положај Четврте бригаде. Код шума Бродарци и Дионица вођена је изванредно оштра борба па је напад непријатеља скршен. Било је значајно да су се млади борци, који су у бригаду дошли после ослобођења Београда, добро држали. Ту је тог дана, код шуме „Лазе“ погинуо извиђач Мијо Матковић, Херцеговац. Он је са Србом Јефтићем био на извиђању дубоко у непријатељевој позадини, а кад су се враћали, ухватио их је на отвореном простору један тенк и Мијо је пао пресјечен митраљеским рафалом. Срба Јефтић је успио да се врати у бригаду.

Тај први већи сукоб наговијестио је много теже окршаје. И доиста, чим је Четврта у ноћи између 13. и 14. децембра смијенила Десету бригаду на положајима код Сотина, отпочеле су жестоке борбе с Нијемцима. Тако тешке борбе, и у условима на које се још није била навикла, бригада није никада прије имала. То су, у правом смислу, биле борбе на живот и смрт. Тек што је освануо 14. децембар, Нијемци су, уз снажну подршку артиљерије пошли у силовит напад, али се пред њих испријечио Други батаљон и зауставио их после велике муке и доста жртава. Ту, код села Миклушевци, пали су командир чете потпоручник Раде Рибич, референт санитета батаљона Милица Бодрож, водници Кадрија Слипац, Ђуро Ђулум и Ђоко Мандић и десетар Саво Кесић, а то су све били стари и прекаљени борци, који су с бригадом прешли дуг пут и многе борбе. Увече истог дана сви погинули су сахрањени у гробљу код куће Харитона, а неколико

наредних дана копане су нове раке за нове погинуле борце и старјешине, јер је непријатељ непрекидно — све до 18. децембра увече — настојао да пробије положаје бригаде. У тим борбама, посебно жестоким код Сотина, погинули су: командири чета поручник Ђуро Кукобат и поручник Милош Убовић, водник Бранко Кепција, десетар Суљо Харачић и борци Саша Драган, Славко Сушевић и Ђуро Ђулибрк. Тешко је рањен и комесар чете Ђуро Марјановић па је умро у Товарнику, у болници. Погинула је и Јела Самарција, замјеник референта санитета у Другом батаљону. Поред ње је погинуо и водник Милош Дувњак. У једном противнападу код Сотина, на Ђордашевом салашу, пао је 16. децембра и комесар Четвртог батаљона Јово Тубин. Био је борац од 1941. године, носилац ордена за храброст. Погођен парчетом гранате стигао је да каже Ђури Чубрилу: „Ја погинух али не жалим. Поздрави све другове. Смрт фашизму!“ То су били тешки губици. У тих пет дана готово непрекидних борби и одбијања непријатељевих напада у бригади је било 216 рањених бораца и старјешина. Но, већ 19. децембра из дивизије је у бригаду упућено за попуну 250 бораца, тако да борбена снага чета и батаљона није била умањена, осим што је у људима остао дубоко урезан траг жалости за друговима који су ту, тако рећи на прагу слободе, пали или задобили ране.

Услиједили су убрзо нови, чак и нешто већи губици. Бригада је 21. децембра добила наређење да по сваку цијену заузме шуму Рипача, одакле је непријатељ бочно дјејствовао на положаје Четврте и Прве крајишке бригаде. Ранији покушаји да се непријатељ избаци из те шуме нису били успјешни. Овог пута напад су пошли Други и Трећи батаљон и одмах су, у првом налету, успјели да одбаце Нијемце из њихових ровова. И опет се, као и мно-

го пута раније, зачуо снажни крајишки повик: „Роди годино, родила ти 'шеница!“, мада је већ међу борцима било сасвим мало Крајишника. Бомбама, пиштољима, ножевима, кундацима, борци су крчили пут у шуму и обарали Нијемце, али нису знали да су Нијемци минирали цијелу шуму разним врстама мина и тако су се, у жару борбе, одједном нашли усред вјешто припремљеног минског поља. Неко је нагазио на мину, некоме је жица потезног упаљача запела за ногу, некоме је засметала грана и кад ју је гурнуо, експлозије мина одједном су почеле стравично да избијају у шуми, са свих страна.

Онда је услиједио и противнапад Нијемаца, па је борба око шуме Рипача пламтјела све до 24. децембра. А кад је најзад настало затишје, бригада је пребројала жртве: 78 погинулих и 223 рањена борца и старјешине. Код Рипаче, погинуо је и начелник штаба бригаде капетан Марко Вукобрат. Ту су пали и командир чете потпоручник Илија Савић, замјеник командира чете Ђуро Радун, помоћник комесара чете Ђуро Чубрило, командир вода Милан Ерцег, водници Никола Копања и Раде Јандрић, десетари Мехо Врбан, Мирко Јојић, Ариф Омербеговић и Милан Радуловић, а тешко је рањен један од најхрабријих старјешина бригаде, командант батаљона капетан Илија Баришић Илибаша. Рођен је 1919. године у Стекеровцима и отуда је 1941. године пошао у борбу. На Срему је већ имао 2 ордена за храброст и Орден партизанске звијезде II реда. Рану није преживио: умро је наредног дана у бригадној болници у селу Комплетинци.

Међу погинулима био је и водни делегат Димитар Бјекић, родом из села Поповића, из Гламочког поља. О његовој смрти борац Миленко Катанић написао је кратак и дирљив чланак за батаљонски

лист „Борац“. Катанић је био зубар, родом из Бијељине. Тај напис о погинулом водном делегату нађен је два дана касније у Катанићевом цепу кад је и он погинуо.

Пали су тада и борци Никола Здравковић, Душан Андрић, Бранко Станојевић, Радомир Никитовић, Чедо Јанковић, Милан Крекић и Мухарем, Албанац, коме нико није упамтио презиме, један од оних који су на Чакору ступили у бригаду. Мухарем је био веома омиљен у Трећој чети Четвртог батаљона.

Погинуо је и мали Драго Јајчанин, курир штаба Четвртог батаљона, родом с Козаре, који је као дјечак пошао у борбу.

Смрт је покосила и комесара чете Душана Гвозденовића. Њему је борац Драгољуб Лазић Поп посветио једну пјесму. Задња строфа те пјесме гласи:

*Вихор који тужно над бојиштем лута
однео је широм целе домовине,
у сва њена села, брда и долине,
поздрав палог друга крај реке Босуца.*

Ти тешки губици бригаде речито говоре о томе како су борбе тих дана биле жестоке и кржаве.

На тим положајима испред Сотина Четврта крајишка бригада дочекала је и крај 1944. године.

Најцрњи дан — 17. јануар 1945.

Још прије Нове године сремску равницу прекрио је снијег. Једино су црни и прљави ровови пресијецали бјелину поља и трагови извиђача, који су сваке вечери пузали и привлачили се непријатељским жичаним препрекама па с њих скидали изгинуле другове или су сјекли жице и хватали „језике“, а и гинули под ватром рафала из блиских

ровова или од мина, које су биле густо посијане и пред непријатељевим а и пред властитим рововима. Али и упркос свим тим опасностима, које су мало изгледа давале за безбједан повратак, извиђачи су ипак ишли и обављали своје задатке све упорније и умјешније.

Пошто се првих дана јануара мало одморила и средила у селу Миклушевци, бригада је 9. јануара поново дошла на положаје пред Сотином, који је био у рукама непријатеља. Напријед су били истурени Први и Трећи батаљон, који је за десног сусједа имао јединице Прве крајишке бригаде. Осим једног испада 10. јануара, непријатељ је био прилично миран. Тај испад је скупо платио, јер је оставио 17 мртвих, па се чинило да ће непријатељ из тога извући поуку.

Батаљони су међусобно имали телефонску везу, патроле увијек у покрету, осматрање добро организовано — а све је то говорило да се не би могло очекивати ништа изненадно.

Али, у рано јутро 17. јануара, на Први и Трећи батаљон се сручила артиљеријска ватра, а одмах за њом, преко снијечног поља, покуљали су Нјемци уз снажну подршку минобацача и митраљеза. Тако је започела жестока борба. Најприје је био потиснут Трећи батаљон, али је он одмах извршио противнапад. Кад се већ чинило да ће непријатељ бити одбачен, попустиле су снаге Првог батаљона, који је био лијево, и Прве крајишке бригаде. Тако је и Трећи батаљон морао да се повлачи. У киши куршума, непрекидно праћени минобацачком ватром, батаљони су се повукли у реду, постепено, стварајући могућност да се непријатељ у наступању нађе пред линијом на којој су били Други и Четврти батаљон. Око 10 сати непријатељ је ту задржан, но то није дуго трајало. Пошто се на десном крилу Прва бригада повлачила, Ни-

јемци су искористили створени простор и бацили дио снага у бок Четвртој бригади, тако да су избили за леђа Четвртом батаљону. Тај батаљон је, непрекидно маневришући по брисаном простору, почео да се повлачи ка шуми Пањик, држећи Нијемце на довољном одстојању да не би сметали повлачењу осталих јединица бригаде ка Товарнику. У тој тешкој и напорној борби Четврти батаљон се одлично држао и свој задатак у цијелости извршио, а непријатељу је нанео озбиљне губитке: готово је десеткован један батаљон њемачке 117. дивизије, оне исте с којом се Четврта бригада тукла још код Санског Моста, двије године раније, и која је, чак и међу њемачким војницима, због учешћа у масовним стријељањима у Србији 1941. године, названа „Мордер-дивисион“ (тј. дивизија убојица.)

У 12 сати непријатељ је остварио свој главни циљ и упао у село Миклушевце, потискујући Први батаљон. То је утицало и на Други и Трећи батаљон да се и они повлаче, јер су могли да се нађу окружени на брисаном простору. Нијемци су из Миклушеваца пожурили да посједну и Томпојевце, па су забацили једну непотпуну чету да на то насеље удари бочно. Увиђајући ту опасност, командант бригаде мајор Вицука Водрожа је с Првом четом Првог батаљона пошао у сусрет тим Нијемцима, да их одбије. До сукоба је дошло у једном доста изгаженом кукурузишту. Нијемци су дочекали јаком ватром и потјерани, али су се опет вратили и пошли на јуриш, тако да су се смијешали с борцима. Рањени су измицали кроз кукурузе пжући. Нијемци су викали, дозивали се. Праснуло је и неколико ручних бомби. Онда је Драган Томић Ђић повикао да Нијемци бјеже. То је била истина. Али на мјесту сукоба, међу погинулима био је и командант бригаде Вицука. Поред њега пао је и

омладински руководиолац бригаде Дмитар Баришић, који је покушао да извуче свог команданта.

Док се одиграо тај сукоб, Нијемци су успјели да потисну Први батаљон из Томпојеваца, тако да су се нашли готово за леђима Првој чети и она је морала да се што прије извуче.

Исход цијеле те борбе био је тежи и неповољнији него икада прије у историји бригаде. Тог дана јој је погинуло 48 бораца и старјешина. Поред команданта бригаде Вицуке и скојевског руководиоца Баришића, погинуо је и командир чете Јово Вулајић. Рањено је 135 бораца, а међу њима и командант Првог батаљона Илија Кисо, вршилац дужности команданта Трећег батаљона Драган Родић и командир чете Никола Крчмар. Неколико дана касније, од задобијених рана у тој борби, умро је помоћник комесара чете Дане Владушић. Истог дана бригада је изгубила још 33 борца, који су проглашени несталима, а 12 бораца је непријатељ заробио, углавном из Прве чете Првог батаљона када је била принуђена да се послјије успјешног окршаја с Нијемцима код Томпојеваца брзо повлачи и избјегне окружење. Према томе, бригада је укупно имала 228 бораца и старјешина избачених из строја и то само у једном дану. Изгубљена су 3 пт-топа, 1 пав-митраљез, 4 пт-пушке, 26 пушкомитраљеза, 6 тешких митраљеза, 5 минобацача, 25 аутомата и доста друге опреме.

Бригада је морала да напусти своје положаје и да се преко Товарника пребаци до села Новак — Бапска.

И наредних неколико дана губици су се и даље низали, јер су Нијемци настојали да продубе свој продор и снажно су нападали. Бригада је, међутим, задржала своје положаје код Новак — Бапске упркос великим губицима које је претрпјела. Тако је

Меморјал

и 22. јануара имала 12 погинулих и 30 рањених, 23. јануара опет 10 погинулих и 20 рањених, а 24. још 12 погинулих и 41 рањеног.

Мали предах

Тих првих мјесец и по дана на сремском фронту остали су свим борцима и старјешинама Четврте крајишке бригаде у дубоком и неизбрисивом сјећању. То је био прави рововски рат са свим својим мукама и страхотама. Губитке су трпјеле и друге јединице на фронту, а ни непријатељ није пролазио ништа боље, ако не и горе, јер је сваки свој излазак из ровова веома скупо плаћао. Сњијег, блатни путеви, равница, густо минирани прилази рововима, ледени вјетар и хладноћа, артиљерија и минобацачи, све се то сакупило у исти трен, на једном мјесту које се зове фронт.

Војска против војске на отвореном простору!

Падали су искусни, прекаљени борци, који су за собом имали и преко стотину битака. Али шта се могло: стисни, друже, усне и прими то као неизбјежност. Рат је! У рату се гине. У рату се не може плакати за погинулима.

И поред доиста великих губитака, Четврта бригада није клонула. Борци су били више уморни од честих и дуготрајних борби, више изморени хладноћом и блатом које им се лијепило за обућу и одјећу, а и спавање је на положајима било право мучење.

Зато је бригада упућена да мало предахне. 24. јануара увече, после борбе у којој је још једном одбила настртај Нијемаца, и пошто је добила смјену, Четврта је упућена у Ердвик, гдје је одмах посјела положај. Но, то је већ био мирнији сектор. Одмах је почело чишћење одјеће, шишање, прање,

парење. Извршене су смотре у свим четама. Организовани су и часови обуке.

Двадесет осмог јануара бригада се постројила усред Ердевика за свечану смотру. Дошао је командант Пете дивизије генерал-мајор Милутин Морача, (народни херој) обишао строј, поздравио борце, одржао им говор и подијелио одликовања. Свирала је и музика Пете дивизије. Била је то лијепа свечаност, али кратка. Убрзо су јединице упућене да утврђују положај у рејону између кота 221 и 147. Ниједног тренутка није се смјело забавити да је рат још у току, да непријатељ још није потпуно потучен и да ће бити још битака на живот и смрт.

Неколико преосталих дана протекло је мирно, углавном у раду и обуци. Пуцало се доста — али на гађањима која су прошле све чете. Резултати су били добри: једино су мало подбациле нишанције пушкомитраљеза, па су стога поновиле гађање и поправиле оцјену. У такмичењу чета за везу дивизије највише је постигла чета за везу Четврте бригаде. Она је успјела да за 26 минута постави телефонску линију од села Љубе до Ердевика у дужини од 6 километара.

Веома интензиван био је и политички рад. Борци су свакодневно информисани о свим догађајима у земљи, а посебно о борбама које су се водиле у другим крајевима Југославије, као и збивањима на ратиштима у Европи. На састанцима комуниста и скојеваца у партијским ћелијама и скојевским активима детаљно се говорило о свим акцијама, посебно о уоченим грешкама у току борби.

Још од ослобођења Београда у јединицама су писане и штампане бројне џепне новине. Имале су их готово све чете у свим батаљонима, па и интендантура. Постојали су и батаљонски листови, а штампан је и бригадни лист „Крајишник“. И лист

омладине бригаде „Ми млади“ поново је оживио тек на сремском фронту. У тим листовима писали су подједнако и борци и старјешине. Највише је ипак било прилога о палим друговима.

У вријеме боравка јединица Четврте бригаде у Ердевику борци су између себе скупили прилоге за помоћ пострадалим крајевима Југославије. Нико тада, крајем јануара 1945, није добијао никакву плату. Зато је свако давао оно што му се затекло у џепу. Било је доиста дирљиво видјети борце како изврћу џепове на својој одјећи и траже затурене новчанице, које им ионако нису биле много потребне, поготово не на фронту. Кад су тако сабрана сва средства, која су и борци и старјешине искрено, од свег срца и сасвим добровољно дали, показало се да је у бригади сакупљено 379.040 динара 110.131 куна и 1320 италијанских лира.

Поред тога, борци Другог батаљона су међусобно сакупили и 20 000 динара као свој прилог за болницу, а послали су и два велика пакета поклона за своје рањене другове који су лијечени у Београду.

Сви су они добро знали да их чека још доста борби и жртава. Знали су да и за пострадале крајеве, и за рањене другове, и за будућност нове Југославије могу положити и своје животе. У бригади је било много младих људи, обичних младића и дјевојака, чак и неписмених, али ту на фронту, очи у очи са смрћу, није било — себичних. То је био њихов морал. То је била одлика правих народних бораца, војника нове Југославије.

Опет борбе и губици

Из Ердевика је 9. фебруара Четврта бригада поново дошла у село Новак—Бапска и тамо посјела положај. На сремском фронту та ријеч поло-

жај, тако често у ранијем времену везана за неку чуку или гребен, за обалу ријеке или било какав други ослонац, сасвим је добила друго значење: то су били ровови, цијели низ међусобно повезаних блатњавих ровова, уских и високих, који су пресијецали поља и били удаљени 150 до 200 метара од других ровова, истих таквих, у којима је био непријатељ. И дању и ноћу ту је одјекивао прасак пушака и чуло се режање митраљеза. А сваки дан су борци и даље копали: продубљивали су постојеће и правили нове ровове. А на супротној страни су радили то исто.

Најзад, с ведријим данима, на небу су се појавили и авиони с петокраком црвеном звијездом на крилима: иљушини и петљаковци. Митраљирали су непријатељеве ровове и бомбардовали шуме у којима је непријатељ крио своје тенкове.

Натезање с непријатељем — а пред бригадом су били Нијемци — није доносило никаквих видљивих резултата. То рововско ратовање сводило се на сталну међусобну пуцњаву. Тек 20. фебруара Нијемци су се осмјелили да искоче из ровова и поћу у кратак напад. Брзо су одбијени, а и доста их је покошено. Но, и бригада је опет имала губитака. Погинуо је и командант Четвртог батаљона Триво Адамовић, родом из Подгрмеча а у борби је, од 1941. године, прошао све дужности од борца до команданта батаљона. Погодио га је њемачки снајпериста из даљине.

Седам дана касније, приликом поновног нешто већег напада Нијемаца, бригаду је погодио још један тежак ударац: погинуо је и командант Трећег батаљона Душан Ђубић Ђубо, један од доиста највећих јунака у бригади и један од најомиљенијих старјешина, о коме су његови борци често пјевали:

*„Нема борбе, нема рата,
без Ђубића команданта...“*

Ћубо је касније посмртно одликован Орденом народног хероја.

Као и Триво Адамовић, и Ћубо је пао од хица њемачког снајперисте, можда чак и истог. Ти ве-ома прецизни стријелци, наоружани специјалним пушкама-снајперкама вребали су из својих ровова прилику за сигуран погодак, а гађали су, изгледа, само оне борце на чијим су рукавима видјели стар-јешинске ознаке. Свака, чак и мала неопрезност ишла им је у прилог да брзо и непогрешиво погоде циљ.

И тај њемачки напад је брзо одбијен. Тада су се њемачки пропагандисти прихватили необичног и смијешног посла: поставили су у своје ровове јаке звучнике и отуда, уз помоћ тумача, почели да шаљу позиве борцима наших јединица.

„Предајте се! Ви сте заведени! Комунисти вас воде у пропаст!“

На те и сличне позиве борци су жустро одговарали ватром из својих оружја. Послије неколико таквих одговора ти позиви су престали. Али, нешто касније, појавили су се и непријатељски авиони, ваљда једни од посљедњих који су Нијемцима пре-остали, и просули летке у којима је био сличан садржај: позив на предају.

„Побудалиле Швабе начисто“ — говорили су борци. „Зар још не виде ко би морао да се преда?“

Леци, штампани на меком и танком папиру, нису више могли да послуже ни за завијање ду-хана као некада. Сада су јединице добијале редовно сљедовање цигарета.

Код Бапске у рововима бригада је била до 18. марта. С времена на вријеме непријатељ је те ро-вове обасипао артиљеријском и минобацачком ват-ром и било је губитака, али је, за узврат, и на непри-јатеља упућивана иста таква ватра и то, колико се видјело, не само јака већ и прецизна.

Дани су полако одмицали и постајали све дужи. Ближио се и крај зиме. Вријеме се побољшало. Међу борцима се почело говорити о томе да ће убрзо услиједити велика офанзива на цијелом фронту. Додуше, то су била само војничка нагађања. Нешто је морало да се догоди. Свима је било „наврх главе“ тог рововског ратовања и тих блатних рупа, те прикованости за једно мјесто, тог непрекидног вребања преко нишана и опреза да сами не буду увребани од оних с друге стране. Било је несносно и то што се није могло честито ни спавати, ни јести, ни ходати. И још: сви су се већ тужили да им је влага ушла дубоко у кости. Мало ко није кашљао и кихао.

„Сумњиви“ одмор

С видљивом радошћу борци су дочекали смјену на положају код Бапске и покрет у позадину, у село Љубе. Додуше, све до доласка у село и размјештаја по кућама борци нису знали куда иду и зашто су повучени, али кад су се смјестили и кад су видјели гдје су, знали су да је то одмор. То је било 18. марта. Одмах је организована пуна активност јединица. Обука је била на првом мјесту, али су одржавани и политички часови, партијски и скојевски састанци, омладинска такмичења и припреме за бригадну приредбу. Послије дугих дана и ноћи проведених у рововима то је било право и велико одмарање.

То одмарање је, међутим, још више подстакло приче о скорој офанзиви.

„Вала, другови, ако ми је ишта јасно, онда је то да ми је овај одмор сумњив“ — рекао је водник Обрад Куљић. „Увијек то тако иде прије напада. Војска се мало среди и одмори, а онда — удри!“

Било је и гласног размишљања о томе како ће се Швабе истјерати из оноликих ровова, али је Обрад лако одговарао:

„Отпухаћемо их као перје! Кад њих Руси нага-ре одозго, кроз Мађарску, а ми се стуштимо одавде, и још их наши пригњече отуда с леђа, готови су за три дана!“

Двадесет седмог марта је у селу Љубе одржана смотре и дефиле бригаде. Освјежени одмором, борци су „газили“ чврсто. Омладина из села Љубе и Ви-зићи, која је дошла на ту смотру, снажно је поздрављала бригаду. Затим је одржан митинг, а увече и велика приредба.

ПОХОД ДО ПОВЈЕДЕ

Када је 28. марта, у рано јутро, Четврта бригада у саставу Пете дивизије пошла на марш према ријеци Сави, нико — чак ни штаб бригаде — није слутио да ће то бити поход у коначни обрачун с непријатељем и да ће се тај поход завршити тек с коначном побједом, у Аустрији. У ствари, тиме је започињао наступ све три армије Прве, Друге и Треће на цијелом Сремском фронту. То је био поче-так опште офанзиве.

Пошто је прешла Саву код Шапца, бригада је укрцана у воз и пребачена до Лознице, а одатле је 1. априла кренула ка Бањи Ковиљачи и даље ка Зворнику гдје се поново, послвије годину дана, наш-ла на тлу Босне. У Зворнику је пред бригаду изи-шло и старо и младо. Док су батаљони у строју као на дефилеу пролазили кроз град, музика је сви-рала партизанске маршеве. Настављајући тај марш, бригада је преко Челопека стигла у спаљено село Доња Палца, а затим 3. априла прошла кроз Бије-љину, гдје је такође била веома срдечно поздрав-љена.

У Брезовом пољу, чим је стигла, Четврта је смијенила јединице Седамнаесте дивизије и исте вечери, 4/5. априла извршила напад на непријатеља дуж комуникације ка селу Гњидовац. Тамо су се, готово измијешани, налазили Нијемци, четници, усташе и „зеленокадровци“, који су овдје били једна од варијанти Муслиманске милиције. Главни терет у том нападу понио је Трећи батаљон, који је пред собом имао најјаче непријатељске снаге. У почетку је напад био успјешан и непријатељ је потјеран према Сави, но у току борбе пристигло му је појачање из Брчког, тако да је успио да се врати на пређашње положаје. Напад је поновљен још неколико пута, све до јутра, али успјеха није било, осим што је убијено око 50 а рањено око 60 непријатељских војника и старјешина и што су од непријатеља отета 2 исправна топа. Али и бригада је имала губитака: 25 погинулих и 40 рањених. Међу погинулима били су два командира чета: Микаило Жунац и Илија Рађеновић. Исто тако погинуо је и водни делегат Томо Шкрбић. Међу рањенима — а највише приликом противнапада непријатеља, кад му је стигло појачање — били су: командир чете Петар Тица, комесар чете Илија Трукуља, командир чете Триво Паравина, водници Стево Ђукић, Светозар Шегрт, Живадин Гагић, и Станко Козомара, те водни делегат Никола Бикић.

Ујутру 5. априла непријатељским снагама је пристигло још једно појачање из Брчког. Из Срема се, чамцима преко Саве, из села Радановци, пребацила група Нијемаца, па су се развиле веома жестоке борбе, које су трајале цио дан. Бригада је са својих положаја на линији Трњаци—цеста—Ново Брезово поље извршила напад на непријатеља у 10 сати па је Трећи батаљон успио да одбаци Нијемце и усташе. Но, то је опет био кратковремен успјех. Уз помоћ снажне артиљеријске ватре Ни-

јемци су извршили противнапад и у 12 сати су поново заузели своје раније линије. У 18 сати је напад поновљен и непријатељ је опет потиснут. Али ни то није био крај те крваве борбе. У 23 сата Нијемци су чамцима спустили низ Саву око 100 војника, који су се искрцали 3 км западно од Новог Брезовог поља и избили за леђа Првом батаљону (на цести према Брчком), и збацили га са цесте. То је одмах утицало и на повлачење Трећег батаљона.

Наредног дана је непријатељ коначно одбачен. У тим борбама 5. и 6. априла Четврта бригада је имала 78 погинулих и 149 рањених бораца и старјешина.

По киши, која је почела још 6. априла увече, бригада је 8. априла ушла у Брчко, које је непријатељ напустио. У селима Омербеговача, Диздаруша и Дервиша, гдје је била топло дочекана, бригада је размјештена ради кратког одмора.

Још једном преко Саве

Једанаестог априла бригада је поново стигла на Саву. На ријеци је био створен мостобран и постављено мјесто прелаза гдје су била два члана спојеног понтона, неколико лаких и два гумена чамца. Пошто је Четврта била у дивизијској резерви, пребацивала се посљедња, иза Прве крајишке, која је осигуравала прелаз. Главнина бригаде прелазила је Саву око 150 метара узводно од моста у Брчком, који је био срушен, а два батаљона су прешла ријеку око 4 километра узводно. Непријатељ није ометао прелаз. Одмах послије избијања на другу обалу бригада је пошла ка Посавским Подгајцима и тамо посјела положај. Одмах је ступила у „контакт“ с непријатељем.

Већ сутрадан се приметнула жестока борба. Други батаљон је у снажном јуришу упао у Подгајце, а остали батаљони су избили на пут Подгајци—Бошњаци. Борба је окончана око 23 сата. Непријатељ је побјегао ка Жупањи, остављајући за собом нагазне мине, рушећи мостове и постављајући разне препреке да би отежао гоњење. У тој нимало лакој борби погинули су командир чете Тривун Калавур, референт санитета Другог батаљона Стоја Зец и десетар Живко Јовановић, а рањени су командир чете Јован Гашић, водник Раде Делић и водни делегати Ахмет Кадић, Младен Илић и Ђорђе Гаћеша. Укупно је бригада имала 24 погинула и 49 рањених.

Непријатељ бјежи

Фронт у Срему, који је непријатељ дуго времена успио да одржи, нагло је почео да се руши. Под притиском дивизија које су надирале од истока, а забијале клинове и са сјевера и с југа, непријатељске снаге су брзо разбијене и натјеране на бјежање. Но, иако суочен с поразом, непријатељ је још пружао отпор гдје год му се указала прилика.

Четврта бригада је преко Жупање и Церне стигла до Бабине Греде. Вријеме је било лијепо и сунчано. Непријатељ се није јављао, као да је био нестао. Петнаестог априла, мало иза поноћи бригада је пошла из Бабине Греде преко Гудинаца и Бока ка цести Врпоље—Велика Копаница и тек тада је, близу Моравика, наишла на отпор непријатеља. Послије кратког окршаја тај непријатељ је одбачен од канала па се затим од 10 сати развила тешка борба око жељезничке пруге. Нијемци и нешто усташа бранили су се жестоко, упорно, дивље, тако да су чете напредовале метар по метар, а каткад исто

тако морале да се повлаче. Највише 500 метара напријед али исто и назад. Кад се смркло, батаљони су се укопали око 150 метара од пруге. Ту су остали и током цијелог 16. априла, а затим и дубоко у ноћ, све до 17. априла у два сата послије поноћи када је непријатељ коначно, послије снажног јуриша и ураганске минобацачке ватре био потиснут с пруге, а онда и из Врпоља.

Чим је непријатељ побјегао, бригада није оклијевала. Трећа чета Трећег батаљона је пожурила за њим и стигла у Велику Копаницу, а већ у 6 сати ујутру пристигла је Шеста источnobосанска пролетерска бригада и преузела положаје Четврте бригаде, тако да је Четврта у 12 сати, без трунке одмора продужила пут даље ка селу Микановци.

Борба за ослобођење Славонског Брода

Иако је већ био готово у расулу, непријатељ је још ту и тамо показивао да може бити опасан и упоран. Нијемци су имали доста артиљерије и немилеце су трошили гранате, као да су жељели да их што прије утросе. Само у току 18. априла на Четврту бригаду су испалили преко 1500 граната код Старог Топоља. Наредног дана бригада је извршила напад преко Новог Топоља и Врановачког поља ка Славонском Броду. Двадесетог априла у 4 сата изјутра непријатељ који се нашао на путу бригади био је потјеран. Успио је тек мало да се среди и пружи отпор код села Подвинско Буковље, али је бригада у првом налету сломила тај покушај отпора. Ипак, ту је морала да застане, јер су биле заостале сусједне јединице, а највише Прва југословенска бригада (формирана у СССР-у.) То је и непријатељ искористио па се вратио и учврстио у Подвинском Буковљу, тако да је Четврта морала два пута по-

лазити на јуриш да би га одбацила. Први напад у 17 сати није успио, а у 21 сат је непријатељева одбрана пробијена и он је потиснут до цркве, гдје је успио да се одржи. У међувремену је Други батаљон пресекао цесту из села за Славонски Брод и затим водио самосталну борбу. Одбио је три покушаја непријатеља да поново овлада цестом. У средини села борио се Трећи батаљон. Борба је била тешка. Морала се заузимати кућа по кућа, а више пута се догодило да је једна кућа прелазила неколико пута из руке у руку, и то је тако трајало до дубоко у ноћ, све док није пристигла и Артиљеријска бригада Пете дивизије и док Прва чета Првог батаљона није заузела кату 146, одакле је непријатељ кочио продор јединицама Четврте бригаде цестом ка Славонском Броду. Пошто је најзад непријатељ био сломљен, Други батаљон је у налету стигао до првих кућа у граду, а Извиђачка чета се пробила до фабрике вагона, која је иначе била готово сва разрушена бомбама савезничке авијације. Тако је почела борба за град, али није дуго трајала. Већи број домобрана, који су бранили Славонски и Босански Брод, предао се, а Нијемци су побјегли. Неколико десетина домобрана који су се ту предали одмах су уврштени у редове бригаде. Тиме је ослобођен град у којем је раднички покрет још прије рата био врло снажан и који је дао много бораца у јединице НОВЈ, посебно у Славонији.

У борби за Брод погинули су: командир чете Илија Гверо, водник Илија Овука и водни делегат Сава Боснић.

Гоњење

Из Славонског Брода Четврта крајишка бригада је одмах наставила да гони непријатеља. Чудно је било: борци су били уморни, жељни сна и одмора,

а ипак као да нико није осјећао ни умор ни глад. Блискост коначне побједе напросто је мамила борце да, и не помишљајући на одмор, јуре даље и даље.

Преко Плетернице бригада је 23. априла стигла у Славонску Пожегу, али ни ту није застала, већ је продужила преко Пакраца и Дарувара ка Великим Зденцима.

Двадесет шестог априла бригада је прешла Илову преко моста који непријатељ није стигао да сруши. Пошла је ка Клокочевцу, али је код села Херцеговац непријатељ изненада пружио неочекивано жесток отпор. Ту су биле неке елитне усташке јединице, окорјели зликовци без икаквог излаза и избора осим да плате за своје злочине. Одмах у почетку борба је попримила чудне размјере. Усташе су готово самоубилачки насртале на борце Четврте бригаде, хватале се у коштац, отимале оружје, а посједнути положаји су се стално мијењали и преотимали. То је трајало читав дан. Цеста и циглана у Херцеговцу су 23 пута прелазиле из руке у руку, док најзад непријатељ није одбачен па је борба настављена ка селу Трнова. Но, само нешто касније, непријатељ је опет напао на Херцеговац, гдје се налазио Први батаљон, па је борба обновљена с истом жестином као и прије. Ту, у Херцеговцу, погинуо је командант Трећег Батаљона Милош Козомара, а и командир чете Драган Толић.

Четврта бригада је завршетак борбе у Херцеговцу препустила јединицама Шесте дивизије, које су дошле да је смијене, а њој је наређено да се повуче у село Имсовац.

Из Имсовца, преко Грубишног поља, бригада је 1. маја стигла до села Трновитица, које су огорчено бранили Нијемци, Власовци и усташе. Тек у сарадњи с Личанима (Шестом личком бригадом) и

Македонцима (једном македонском бригадом) Четврта крајишка је успјела да послѣје тешких борби 2. и 3. маја заузме Трновитицу, а затим и жељезничку станицу Херцеговац. У тим борбама погинуло 9, а рањено 35 бораца Четврте бригаде.

То је у ствари била и посљедња велика борба Четврте бригаде, мада је било још борби: најприје код Шимљаница, затим код села Ново Место и Полоње и, коначно, код села Гусаковац, када је већ бригада прешла у гоњење непријатеља који је бјежао ка Марији Бистрици и остављао за собом рањене, мртве, оружје, кола и све што није могао да вуче и носи.

Крај рата

Од 10. маја Четврта бригада је готово без предаха, усиљеним маршем, журила преко Забока, Крапинских Топлица и села Пристава ка Цељу, гдје је стигла 12. маја у 17 сати. Непријатељ је био сасвим разбијен, дезорганизован, смушен, жељан само да се што прије дочепа западних граница Југославије.

Борци Четврте бригаде били су готово на крају физичких снага, али их је носила неизрецива радост, па их никакви нови напори нису могли задржати.

Већ 13. маја цијела бригада је, осим позадинских дијелова, камионима пребачена преко Велења у Шоштањ, гдје је одмах започело разоружавање Нијемаца и нешто Власоваца (из корпусне групе Фишер), који су се ту нашли у мишоловци и нису имали куда да бјеже. Међу заробљенима је био и њемачки генерал Фишер, а с њим и много виших официра.

Разоружавање Нијемаца и Черкеза трајало је неколико дана. Хиљаде и хиљаде непријатељских војника полагало је оружје. А било је ту и разног другог војног материјала: санитарских и интендантских средстава, возила, бензина и нафте, одјеће и обуће. Чак се командир Треће чете Трећег батаљона Ристо Ђњац тужио команданту батаљона Јови Јакшићу:

— Па ово, друже Јово, испада мука жива, не можеш душом да дахнеш од посла!

— Хајде, болан, какав посао — одговорио му је командант весело, а и сам је био уморан. — Лакше је бројати пушке кад их Швабе саме слажу, него их од њих отимати! Доста смо отимали!

Командант и комесар бригаде — Милош Тања и Владо Малбашић — најприје су се постарали да се бригада добро попуни свим што јој је било потребно, од оружја па до горива, а у исто вријеме су организовали транспорт плијена. Шеснаестог маја из бригаде је упућен и посљедњи ратни извјештај штабу Пете дивизије.

Дјелови Четврте бригаде били су тада иза границе, у Аустрији, у близини Плиберка, одакле су се послје два дана вратили у Дравоград.

У свим борбама од 1. јануара 1945. па до завршетка рата (16. маја 1945.) Четврта бригада је убила 1882 непријатељева војника и старјешине, а заробила 14.470. У том времену и губици бригаде били су доста високи, нарочито у борбама у Срему и близу Брчког. Погинуо је 421 борац и старјешина, 842 су рањена, а 95 их је нестало.

На свом борбеном путу...

Рат је давно завршен, а с годинама које протичу блиједе и многа сјећања, нестају многи подаци, а губе се, један за другим, и учесници рата. Зато, кад је ријеч о једној славној јединици Народ-

ноослободилачке војске Југославије, као што је Четврта крајишка НОУ бригада, ваља поменути и оно што је на крају сабрано о њеном борбеном дјелу на дугом путу од Тичева у Крајини и Пађана у Далматинској Загори па преко централне и источне Босне, преко Санџака, Црне Горе, Шумадије, Београда, Срема, Славоније, Загорја и Словеније до Аустрије. На том дугом походу од септембра 1942. до маја 1945, у безброј сукоба и тешких борби с Нијемцима, Италијанима, Бугарима, четницима усташама, домобранима, недићевцима, балистима, зеленокадровцима и др. бригада је према извјештају који је сачињен у штабу бригаде маја 1945. — убила 11.207 непријатељских војника, подофицира и официра, а заробила 17.835. У том истом раздобљу из бригаде је 1021 борац и старјешина погинуо, 2013 их је рањено и 123 су изгубљена.

Око 100 својих искусних бораца и старјешина бригада је дала као кадрове за друге јединице НОВЈ.

Свуда гдје је пролазила, бригада је високо носила заставу братства и јединства, а у њеним редовима борили су се Срби, Муслимани, Хрвати, Црногорци и Албанци, а такође и Чеси, Словаци, Мађари и Пољаци. Крајем рата бригада је попуњавана и борцима из Словеније.

У свим крајевима кроз које је пролазила или у којима је боравила, Четврта крајишка бригада је имала бројне сусрете с народом, посебно с омладином. Политички радници у бригади — комесари и њихови помоћници — организовали су многе зборове и конференције: у Босанској крајини 95, у централној Босни 48, у источној Босни 74, у Санџаку 42, у Далмацији 16, у Црној Гори 12, у Србији 75, у Срему и Славонији 23. Исто тако је одржан и велики број културно-умјетничких приредаба, у многим селима и градовима, које су давали поје-

дини батаљони или цијела бригада, а борци за те приредбе увјежбавали програме на застанцима у току маршева и у предасима између борби. Тих приредаба било је: у Крајини 115, у Далмацији 7, у централној Босни 12, у источној Босни 43, у Санџаку 62, у Црној Гори 12, у Србији 66 и у Срему 10.

У редовима бригаде израсло је током рата преко 1 300 чланова Партије и Скоја.

То је, ето, и крај приче о Четвртој бригади, приче у којој су мање помињани они још данас живи, а више набрајани они који су пали, јер је та прича њима споменик.

Као што је и борац Божидар Недељковић из Прве чете Четвртог батаљона написао у „Пјесми палим херојима“:

*„Не чекајте их више! Они неће доћи!
Залуд срца ваша за њима сад туже.
Они су пали. Садимо сад овде
босиљак, божур, споменак и руже!“*

ПОГОВОР

Још док сам се припремао за овај запис о Четвртој крајишкој ударној бригади, био сам зачуђен сазнањем да је о тој славној јединици до сада прилично мало писано. На то је вјероватно утицала и чињеница да је бригадна архива највећим дијелом изгубљена на сремском фронту 17. децембра 1944. па је сачувано веома мало докумената. Тако, на примјер, о раду КПЈ и Скоја у бригади готово да нема ништа. Сачувана су и 32 примјерка бригадних и батаљонских листова и џепних новина, углавном с краја 1944. и из 1945. године.

Благодарећи томе што је друг Милутин Морача редовно писао свој Ратни дневник (прво као командант бригаде, а затим и као командант дивизије у којој је била и Четврта бригада) било ми је могућно да нађем и друге изворе који су допринијели да се употпуни слика о бригади и њеним борцима. У томе су ми нарочито помогли бивши борци Четврте бригаде који живе у Сарајеву и Бањалуци, а у фази коначне дораде текста и другови Милутин Морача, Илија Матерић, Раде Зорић, Милан Трнинић Црни и Месуд Хотих. Разумије се да сам користио и све оно што је до сада написано и објављено о Четвртој бригади, као и документацију Војноисторијског института.

Знам да је остало доста бораца, чак и оних који су с Четвртом крајишком бригадом прошли цијели њен борбени пут, које у овом запису нисам поменуо, јер је то доиста немогућно. Више сам желио да се не забораве они који су пали.

Аутор

СА Д Р Ж А Ј

	Страна
Голубови са Тичева — — — — —	5
Прекаљивање — — — — —	13
Туге и радости — — — — —	24
Велики испит — — — — —	34
На Шатору — два непријатеља — — — — —	44
Обновљена снага — — — — —	55
У централној Босни — — — — —	66
Напад за нападом — — — — —	78
Пут у Санџак — — — — —	92
Пробој из обруча — — — — —	104
Продор у Србију — — — — —	117
Кораци и ријеке — — — — —	132
Незадржива бујица — — — — —	144
Најдража побједа — — — — —	156
На сремском фронту — — — — —	167
Поход до побједе — — — — —	181
Поговор — — — — —	194

Рецензија
МИЛУТИН МОРАЧА, генерал-пуковник
Мр МУХАРЕМ КРЕСО

★

Насловна страна
АЛЕКСАНДАР ШВЕДИЋ

★

Техничка опрема
МИЛУТИН ШИЈАКОВИЋ

★

Коректура
ЦЕЦИЛИЈА СТАНЧИЧ

★

Штампа
ВОЈНА ШТАМПARIЈА — Београд

★

Тираж: 4.000

★

Цијена: 30 дина.